

LA PRODUCCIÓ VINÍCOLA I ELS TALLERS D'ÀMFORES A L'AGER TARRACONENSIS I L'AGER DERTOSANUS

Ramon Jàrrega Domínguez
Institut Català d'Arqueologia Clàssica
rjarrega@icac.net

Resum

L'objectiu d'aquest estudi és plantejar un estat de la qüestió sobre la producció vinària i d'àmfores en època romana a l'àrea de l'*ager Tarraconensis* i les terres de l'Ebre (possiblement corresponents al *territorium* de *Dertosa*), intentant posar en relació el testimoni arqueològic sobre els elements de transformació agrícola (premses, dipòsits) i la producció i distribució de les àmfores. S'ha pogut documentar una producció primerenca d'àmfores de la forma Dressel 1 en època tardorepublicana, reduïda pel que ara sabem a la zona de l'Alt Camp, i potser també present a la zona de *Dertosa* (forn del Mas d'Aragó). Tanmateix, la producció més important correspon a l'època altimperial. En època d'August es documenta l'aparició dels tallers de l'*ager Dertosanus*, així com a la part oriental de l'*ager Tarraconensis* (Darró, el Vilarenc) i al taller de la Canaleta (Vila-seca), on es produïren àmfores de la forma Oberaden 74. Tanmateix, fou en plena època julioclàudia quan les *figlinae* de l'àrea del Baix Camp es posaren en marxa, amb la producció d'àmfores de les formes Dressel 2-4 i 7-11. Aquesta producció es relaciona amb el vi de *Tarraco* al qual fan referència les fonts escrites llatines, i arqueològicament sembla que es pot perllongar almenys fins a final del segle II i inici del III.

Paraules clau

Vi tarraconense, *ager Tarraconensis*, *ager Dertosanus*, àmfores.

Abstract

The objective of this study is to look into the question of wine and amphora production during the Roman period in the area of the *ager Tarraconensis* and the River Ebro (possibly corresponding to the *territorium* of *Dertosa*). We attempt to link the archaeological evidence of agricultural processing equipment (presses and deposits) to the production and distribution of amphoras. An early production of Dressel 1 amphoras has been documented in the Late Republican period, although the evidence we have so far confines it to the Alt Camp and possibly the area of *Dertosa* (the Mas d'Aragó kiln). However, the largest production corresponds to the Early Imperial period. During the time of Augustus, workshops were opened in the *ager Dertosanus*, in the eastern part of the *ager Tarraconensis* (Darró, El Vilarenc) and at La Canaleta (Vila-seca), where Oberaden 74 amphoras were manufactured. Nevertheless, it was in the full Julio-Claudian period when the *figlinae* in the Baix Camp area began to operate, producing Dressel 2-4 and 7-11 amphoras. This production was linked to the *Tarraco* wine referred to in the Latin written sources and, archaeologically, it appears to have continued at least until the end of the 2nd and beginning of the 3rd centuries.

Keywords

Tarraconense wine, *ager Tarraconensis*, *ager Dertosanus*, amphoras.

1. Delimitació geogràfica

Com indica el títol, ens ocuparem aquí de l'antiga producció vinícola a la zona de *Tarraco* i *Dertosa*. Pel que fa la primera ciutat, encara que no coneixem els límits del seu *territorium*, abastava sens dubte les comarques del que (segurament com a record d'aquesta antiga ordenació) es coneix encara com a Camp de Tarragona (actuals comarques del Tarragonès, l'Alt Camp i el Baix Camp). Pel nord s'ha suggerit que el seu límit podria ser a l'interior a la zona del pont del Diable de Martorell, vers on hi havia l'antiga *mansio* de la Via Augusta coneguda amb el significatiu nom de *Fines* (Alföldy 1991, 50-51; Dupré 1994, 252), i a la costa, al massís del Garraf (López *et al.* 1992, 49). Per tant, devia abastar les actuals comarques de l'Alt i el Baix Penedès i el Garraf. Vers el sud, devia limitar amb el *territorium* de *Dertosa* al coll de Balaguer, prop de Vandellòs (Alföldy 1991, 50). A l'interior, encara que s'ha suposat un límit imprecís en la zona muntanyosa entre Valls i Montblanc (Alföldy 1991, 50), és possible que el *territorium* abastés també l'actual comarca de la Conca de Barberà. Es tracta, doncs, d'un gran *territorium*, molt adequat per a una capital provincial com era *Tarraco*.¹

Tot i que en el títol hem fet esment de l'*ager Dertosanus*, convé fer una puntualització prèvia. Els límits del *territorium* de *Dertosa* (com, d'altra banda, de tots els de les nostres ciutats en època romana) no es coneixen amb precisió, però sembla que l'esmentat *territorium* abastava una bona part del nord del País Valencià, la major part de l'actual província de Castelló, probablement fins al riu Millars, i que limitava al nord-est amb el *territorium* de *Tarraco* segurament (com hem dit) al coll de Balaguer. En canvi, no és tan clar el seu límit cap a l'interior, que podria arribar fins al Matarranya, com s'ha suggerit (Pons 1994, 383-388; Miravall 2004, 20), i aigües amunt de l'Ebre, possiblement fins al Pas de l'Ase (Genera 1998, 213), que alguns investigadors (Jacob 1985; Genera 1992) han considerat que podria ser el límit de l'antiga Il·lercavònia.² Probablement *Dertosa* tenia, doncs, un gran *territorium*, que sembla haver estat un dels més grans (si no el més gran) de la *Hispania* romana. Cal tenir en compte, però, que es trobava dins l'antiga Il·lercavònia, i que en aquesta regió i havia altres ciutats romanes, de les quals en destacaven dues, *Bisgargis* i *Tiar Iulia*, que no sabem on estaven situades, i que podrien remuntar la seva municipalització (com possiblement també *Dertosa*) fins a Juli Cèsar (Pons 1994, 71 i 151; Jàrraga

2000). Per tant, quan ens referim les terres de l'Ebre, malgrat que, simplificant una mica, hem fet esment en el títol de l'*ager Dertosanus*, hem de dir que no tenim la certesa que tots els centres dels quals ens ocuparem (singularment el de Tivissa) formessin part del seu territori, ja que podrien pertànyer a alguna de les ciutats que hem esmentat. En qualsevol cas, es tracta de centres radicats a la Il·lercavònia, per la qual cosa podríem plantejar la possibilitat de referir-nos al vi il·lercavó, com argumentarem més endavant.

2. El vi de *Tarraco*: coneixements actuals a partir de les fonts i de l'arqueologia

L'existència del vi de *Tarraco* ens ve atestada tant per les fonts clàssiques (Plini, *Naturalis Historia* XIV, 71; Marcial, *Epigrammae*, I, 26.9; VII, 53.6 i XIII, 118; Sili Itàlic, *Punica* III, 369-370; XV, 177, i Publi Anneu Florus, *P. Anni Flori Vergilius orator an poeta*; vegeu R. Grosse, *Fontes Hispaniae Antiquae*, VIII, Barcelona, 1959) com per via arqueològica. Cal parlar atenció en el fet que actualment s'ha produït un petit embolic, ja que és habitual, des de l'estudi fundacional de Tchernia i Zevi (1974), en els autors que estudien el vi en època romana, referir-se al "vi tarraconense" en un sentit ampli, englobant les diverses produccions que es feien en el que actualment és Catalunya. En canvi, ben segur que Plini (*Naturalis Historia* XIV, 71), quan esmentava (i en certa manera, contraposava per la seva qualitat) el vi laietà i el tarraconense, tenia molt clar que s'estava referint a dues produccions diferents, i és evident que per "vi tarraconense" entenia el que es feia a l'àrea de *Tarraco*. Així, per tant, i encara que sembli una subtileza, hauríem de bandejar la referència genèrica al "vi tarraconense" o a les "àmfores tarraconenses" en el sentit ampli que abans indicàvem, perquè porta a confusió. Malauradament, ja deu ser massa tard per canviar el que ha esdevingut un hàbit en la historiografia arqueològica, però creiem que tant com sigui possible caldria deixar clar a quin vi ens estem referint, i reservar l'expressió *vi tarraconense* (si es pot, més acuradament, *vi de Tarraco*) per al que es produïa a l'àrea d'aquesta ciutat, mentre que *vi de la Tarraconense* podria ampliar-se a qualsevol producció que s'hagués situat dins aquesta antiga província romana que –tot i que l'epigrafia ens demostra que durant l'alt Imperi la seva denominació oficial fou *Provincia Hispania Citerior* (Alföldy 1975)– el mateix Plini (*Nat. Hist.*, III, 6) diu que se

1. En la present aportació ens ocuparem dels centres de producció ubicats al Camp de Tarragona (especialment al Baix Camp), ja que la zona del Baix Penedès i el Garraf l'estudia el Dr. Albert López en un altre treball d'aquest mateix volum.

2. No sabem si aquesta suposició és correcta o no, car és molt probable que els il·lercavons s'endinsessin més amunt al llarg de l'Ebre; tanmateix, és evident que el Pas de l'Ase és un accident geogràfic prou important per haver estat un límit territorial, que podria molt bé haver correspost al límit de *Dertosa*.

l'anomenava també (potser de forma més oficiosa que oficial) *Tarraconensis*.

El vi de *Tarraco*, més enllà de les referències clàssiques, ha estat (i en bona part, encara és) un gran desconegut. Des d'inicis del segle XIX es coneixen referències sobre la troballa de tallers d'àmfores, però en la seva major part han romàs inexplorats fins a l'actualitat. És en aquests moments que, precisament, s'estan produint recerques arqueològiques que afecten aquests tallers. D'altra banda, la producció vinària massa sovint s'ha volgut rastrejar només a partir de l'elaboració i comercialització d'àmfores, negligint els elements que ens atesten la producció pròpiament dita, com poden ésser restes de premses, dipòsits (*lacus*) i magatzems de *dolia*. Bé és cert que aquestes estructures són difícils d'interpretar si no es fan excavacions en extensió, i que tot i així poden ésser difícils de datar; però s'han de tenir en compte per poder conèixer el procés productiu, que és tan important com ho puguin ésser les àmfores. Tanmateix, aquestes darreres continuen essent (hem de reconèixer-ho) els elements més visibles que ens permeten estudiar la producció i (especialment) la comercialització del vi en època romana.

2.1. Els centres de producció

Com dèiem, fa anys que es tenen proves de l'existència de forns ceràmics al Camp de Tarragona. Van recollir referències d'autors com Salvador i Lluïsa Vilaseca (en diverses notes puntuals) o mossèn Serra Vi-

laró (1932, 102), els quals, però, se centraren en altres aspectes de l'arqueologia de la zona i van esmentar els forns només de passada. Ja en els anys vuitanta del segle XX, Jordi Miró va fer un primer recull (merament bibliogràfic) de les restes conegudes i elaborà una primera llista de les terrisseries romanes de la zona (Miró 1988). Posteriorment, s'han succeït diverses aportacions, com les prospeccions dutes a terme per un equip catalanobritànic en part de l'ager *Tarraconensis* (Carreté, Keay, Millet 1995). Jaume Massó va presentar un estudi de conjunt sobre els forns romans del Camp de Tarragona (Massó 1998). Nosaltres mateixos hem dut a terme diversos treballs de síntesi, inclòs l'estudi de les restes amforals conservades al Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca i al Museu Municipal de Riudoms (Járrega 1995, 1996, 1998 i 2002). Víctor Revilla, a més d'estudiar el taller de l'Aumedina (Tivissa, Ribera d'Ebre) (Revilla 1993), ha efectuat també algunes aportacions a partir de la bibliografia existent (Revilla 1995a i b; Revilla 2007). Igualment, Pere Gebellí (1996, 1998 i 2007) ha dut a terme estudis sobre la producció amforal al Camp de Tarragona, en què destaquen les seves aportacions sobre els tallers de la Canaleta (Vila-seca, Tarragonès) i les Planes del Roquís (Reus-Riudoms, Baix Camp). Actualment, s'està duent a terme un projecte d'estudi sobre l'ager *Tarraconensis* (dirigit pels Drs. Josep Guitart i Marta Prevosti) que està permetent, a partir de les prospeccions efectuades, recollir nous indicis sobre, entre d'altres, la producció vinària i d'àmfores romanes.

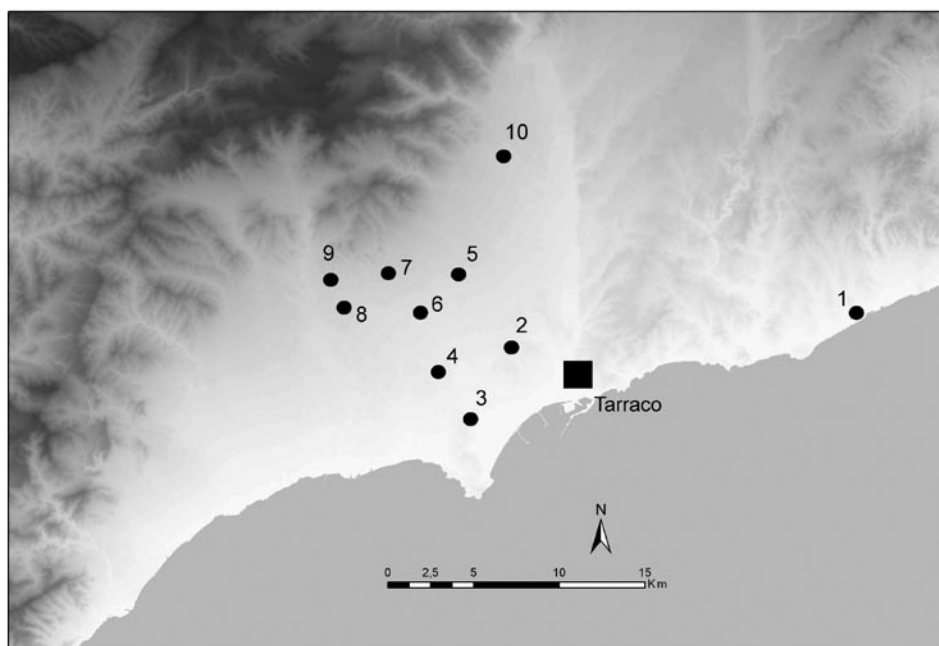

Figura 1. Mapa de l'ager *Tarraconensis* amb situació dels tallers d'àmfores (mapa de base elaborat per Hèctor Orengo). 1. La Clota (Creixell, Tarragonès); 2. els Antigons (Reus, Baix Camp); 3. Muebles Aterco (Vila-seca, Tarragonès); 4. la Canaleta (Vila-seca, Tarragonès); 5. el Brugar (Reus, Baix Camp); 6. el Vilar-Hort Lluny (Reus, Baix Camp); 7. la Buada (Reus, Baix Camp); 8. Mas d'en Corts-les Planes del Roquís (Riudoms-Reus); 9. Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp), i 10. el Vila-sec (Alcover, Alt Camp).

3. Segons ens indica Josep Francesc Roig, director de l'excavació, s'han excavat diversos forns, però no s'ha trobat gaire material ceràmic ni tampoc els abocadors. Tanmateix, en aquest lloc s'hi produïen àmfores de la forma Dressel 2-4, com ho demostra la troballa d'exemplars crus, sense coure, anys enrere, i que s'havien atribuït erròniament al proper jaciment del Burguet (Járrega 1995, 180; Járrega 1996, 479; Járrega 1998, 433; Massó 1998, 284; Járrega 2002, 432-433; Massó 2001, 85-86).

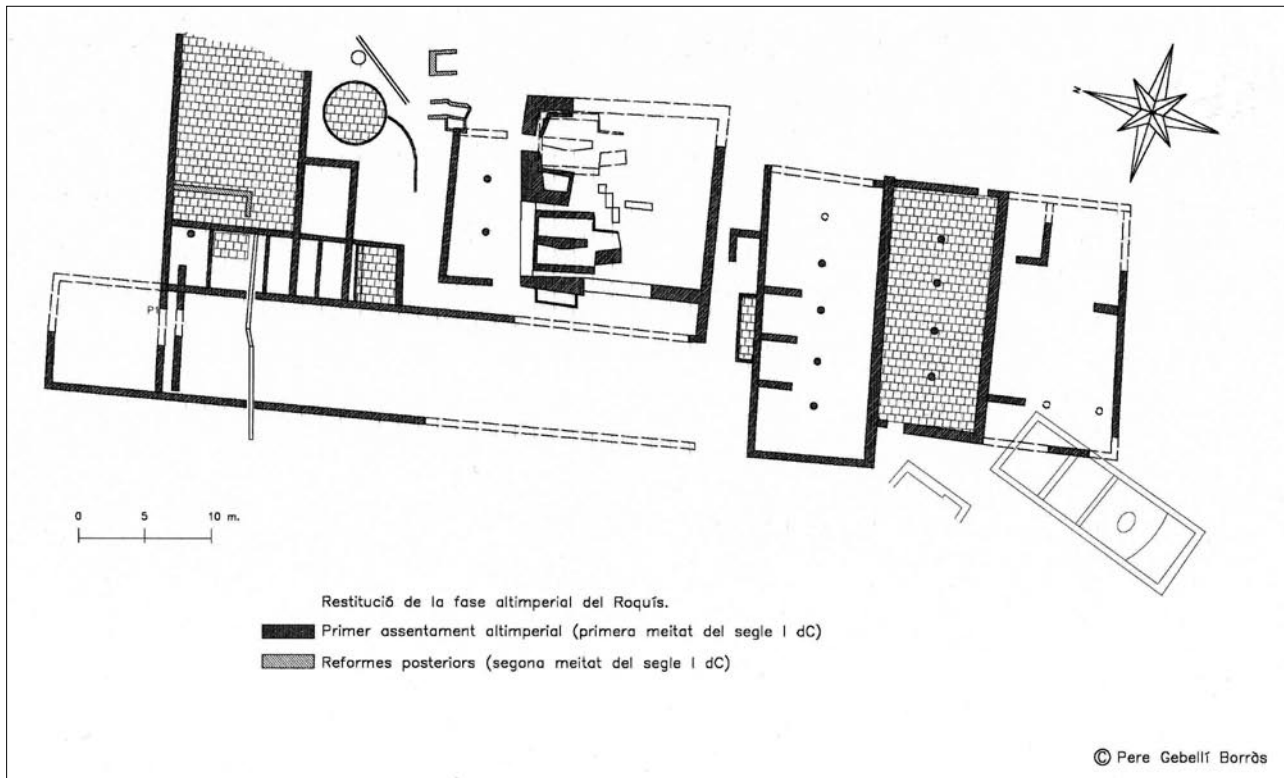

Figura 2. Interpretació de la planta de les estructures excavades a la terrisseria de les Planes del Roquí, segons Gebellí 2007 (a partir de Vilaseca, Adiego 1998-99).

Les referències contingudes en aquests treballs es basen majoritàriament en prospeccions de superfície o en treballs arqueològics poc acurats, davant l'absència d'excavacions precises. Fins avui, només un dels tallers, el de les Planes del Roquís-Mas d'en Corts, al límit dels actuals termes municipals de Reus i Riudoms (Baix Camp), ha estat objecte de treballs d'excavació, que han estat publicats (Vilaseca, Adiego 1998-1999, 2000 i 2002; Gebellí 2007). D'altra banda, troballes molt recents estan ampliant ràpidament aquest panorama. Així, s'ha excavat el taller terrisser de la Canaleta, esmentat més amunt (Bru, Pociña 2004) i molt més recentment (estiu de 2007) s'han dut a terme treballs d'excavació al taller del Vila-sec (Alcover, Alt Camp).³

El centre de les Planes del Roquís té l'interès que, en la part excavada (atès que es tracta d'un centre productor molt ampli, d'una superfície calculada d'uns 4.000 metres quadrats, i potser és encara més gran), no s'han documentat forns ni testers, sinó diverses estructures relacionades amb el tractament de l'argila (basses de decantació, a més d'altres dependències) que ens il·luminen sobre aquest aspecte de la producció. En canvi, tant a la Canaleta com al Vila-sec s'han excavat restes de forns. Un cas a part és el dels Antigons, on

les excavacions d'urgència varen permetre documentar l'existència de dos forns (Capdevila, Massó 1976-77 i 1978) que malauradament varen ésser seguidament destruïts, per la qual cosa només en resta la documentació gràfica.

Segons s'ha pogut constatar a partir de les troballes associades (sempre en superfície, però prou eloqüents), en aquests forns no solament es feien àmfores, sinó també altres productes, concretament ceràmica comuna, *dolia*, material constructiu laterici i fins i tot, en algun cas, antefixes. És a dir, que la producció és força diversificada, i encara que les àmfores en poguessin ésser una part molt important, queda clar que no ens trobem davant d'una indústria especialitzada en aquestes. A més, sembla que, quan va cessar la producció d'àmfores, varen seguir en actiu les altres produccions als mateixos forns, fins i tot de sigil·lada hispànica, com ho indiquen els motlles trobats a Mas d'en Cortes-les Planes del Roquís (Riudoms-Reus) (Vilaseca, Adiego 1998-99, 272 i 274, fig. 7; Vilaseca, Adiego 2000, 279 i 283, fig. 11; Vilaseca, Adiego 2002, 219-220 i 227, fig. 10).⁴

L'estudi d'aquestes terrisseries es troba tot just en una fase inicial, ja que hi ha encara un bon potenci-

4. Al Mas de Gomandí (Riudoms) es va trobar un suposat motlle de sigil·lada hispànica (Bermúdez, Massó 1984-85, 66-67; Juan Tovar 1984, 43; Massó 2001, 84), amb la representació d'un lleó. Tanmateix, a diferència dels de les Planes del Roquís, tenim (després d'haver vist la peça) els nostres dubtes que realment correspongui a sigil·lada hispànica, tant per la seva grandària com per l'estranya decoració, que no correspon als models coneguts. Creiem que cal no descartar altres possibilitats, com per exemple que es tracti d'un motlle de pastisseria.

al per aprofundir en el seu coneixement, si es té en compte l'existència d'elements com els espectaculars forns de la Buada (Reus, Baix Camp), que no han estat encara objecte de cap excavació arqueològica.

Des d'un punt de vista tipològic, els forns pròpiament dits s'han pogut estudiar només a la Buada, el Brugar, els Antigons (tots ells en el terme municipal de Reus) i, més recentment, la Canaleta (Vila-seca). A la vil·la romana dels Antigons es varen trobar dos forns grans, de planta rectangular (5,5 per 4,5 metres i 8 per 5 metres, i uns 1,80 metres d'alçada), del tipus Fletcher 3a i 4a respectivament (Capdevila, Massó 1978, 312; Járrega 1995, 181; Massó 1998, 284; Massó 2001, 85), fets amb tovot i semiexcavats en el terreny geològic.⁵ Malauradament, foren destruïts després d'acabades les excavacions. A la Buada (Sanz 1975; Járrega 1995, 181-182; Massó 1998, 283; Massó 2001, 83-84), s'han trobat dos forns de planta rectangular, un dels quals correspon al tipus Fletcher 4a, mentre que l'altre està massa malmès per enquadrar-lo tipològicament; tanmateix (com dèiem més amunt), encara es conserven, i el primer està en bon estat. Finalment, al Brugar (Bermúdez, Massó 1984-85, 66; Massó 1998, 285; Massó 2001, 86-87) hi ha notícies d'haver-se trobat un forn de planta rectangular corresponent també al tipus Fletcher 4a, actualment no visible. En tots aquests forns es feien àmfores, així com altres materials, com ceràmica comuna, elements latericis (molt evidents en els rebutjos de coccio que s'observen a la Buada) i fins i tot antefixes.

2.2. La producció vitivinícola: les estructures de transformació

A l'ager *Tarraconensis* es coneixen diverses estructures que podem relacionar amb la producció de vi en època romana.⁶ Així, coneixem l'existència de contrapesos de premsa (probablement vinaris) als jaciments de la Urbanització El Mirador (Salou) i l'anomenat Vil·la Ceratònia (Tarragona, segons interpretació de M. Prevosti; aquest contrapès és un pedestal amb inscripció reutilitzat). Al jaciment dels Aragalls (Vila-seca) s'ha trobat un dipòsit amb empremtes que indiquen l'existència d'un *torcularium*.

Hi ha dipòsits de líquids (tot i que és difícil de vegades distingir si es tracta de cisternes o de basses de decantació, i en aquest cas, si eren vinàries o olieres) als jaciments de Mas d'en Bosc (Constantí), el Velòdrom (Mont-roig; dues cisternes i petits dipòsits), Camí de la Pedra Estela-Porpores (Reus), la Burguera (Salou), Barranc de Sales (la Selva del Camp), Mas d'en Bertran

(la Selva del Camp), Paret Delgada (la Selva del Camp; un d'ells de vers el canvi d'era; podrien ser cisternes), el Vilar de la Font de l'Albelló (la Selva del Camp; podria ser una cisterna) i el Vilar de la Quadra del Paborde (la Selva del Camp; podria també ser una cisterna). En cap d'aquests casos tenim elements de datació precisos, i com s'ha indicat, alguns podrien haver estat tant basses de decantació com cisternes.

Tenim constància de l'existència de magatzems de *dolia* a Centelles (Constantí), concretament en la fase I (segles I-II), així com als jaciments de Mas d'en Bosc (Constantí), els Antigons (Reus), Barenys (Salou), la Burguera (Salou) i Mas d'en Gras (Vila-seca), així com abundància de fragments de *dolia* en altres jaciments.

Malauradament, es tracta sempre d'estructures documentades molt parcialment, que no han estat objecte d'excavació arqueològica o en què, en tot cas, d'aquesta se'n sap ben poc (com passa al Mas d'en Bosc de Constantí). Per tant, la majoria d'aquestes estructures no han pogut ésser datades, per la qual cosa la seva relació amb el període en què el vi de *Tarraco* fou envasat i comercialitzat en àmfores no es pot establir amb seguretat. Són, però, restes força eloqüents de la producció vinícola a l'ager de *Tarraco* en època romana.

2.3. Tipologia i cronologia de la producció

A manca de dades arqueològiques basades en estratigrafies contrastades, hem de seguir fiant-nos de la tipologia dels materials. Cal tenir en compte l'existència d'àmfores de la forma Dressel 1 produïdes indubtablement a Catalunya, com ho indiquen les característiques de la pasta i, especialment, les inscripcions dels segells ibèrics que presenten algunes d'elles, i que, òbviament, no s'han pogut interpretar. Aquesta producció local d'àmfores de la forma Dressel 1 és prou ben coneguda a la comarca del Maresme (Coll, Járrega 1986, 15; García, Gurri 1996; Comas *et al.* 1998; Martín, García 2007), on fins i tot s'han documentat algunes imitacions de la forma Lamboglia 2 (García, Gurri 1996). A l'Alt Camp (Carreté, Keay, Millet 1995, 80-82, 160, 165, 257-258 i 277) se n'han trobat (en prospeccions superficials) alguns exemplars (precisament aquells que presenten els segells amb text ibèric); tot i que no s'ha pogut demostrar la seva producció local (ja que alguns presenten una cuita excessiva, però no hi ha cap exemplar deformat), cal dir que s'han documentat prop de la zona de Fontscaldes, on hi hagué una important indústria ceràmica en època ibèrica tardana (Lafuente 1992), és a dir, contemporània d'aquesta producció amforària (segle I aC).

5. També es va trobar als Antigons un petit forn per produir ceràmica comuna romana (del qual només es conservava una paret lateral), així com un forn de calç, però ambdós semblen de cronologia tardana i no relacionables amb les àmfores.

6. Tot i que la majoria d'aquestes estructures estan recollides en la bibliografia, la seva recopilació ha estat fruit de les prospeccions efectuades dins el programa d'estudi de l'ager *Tarraconensis* (concretament, a la dreta del riu Francolí) dirigit pels Drs. Josep Guitart i Marta Prevosti (a qui agraïm la informació), estudi que està en fase de realització.

Darrerament, en les excavacions dutes a terme a la vil·la romana del Vilar (Valls), s'ha excavat un abocador en el qual destaquen les imitacions locals d'àmfores itàliques de la forma Dressel 1A, que tenen una profunda inflexió a la meitat del llavi i pastes depurades, amb desgriquant abundant i visible de quars (Adserias, Ramón 2003, 194). Moltes són de mida normal, però algunes són petites; segons les seves excavadores, veritables àmfores en miniatura. No s'ha pogut localitzar el tester, però sembla que devien ésser produïdes a la rodalia. Tampoc no s'han publicat en detall aquests materials.

Ara com ara, la zona on apareix més ben atestada la producció d'àmfores de la forma Dressel 1 és la comarca del Maresme. Fins i tot s'han documentat forns on es fabricaven aquestes àmfores a Can Portell (Argenton), on s'han trobat rebuigs de coccio que així permeten assegurar-ho,⁷ i molt especialment a Ca l'Arnau (Cabrera de Mar), on s'ha documentat la producció d'imitacions d'àmfores grecoitàliques, àmfores de les formes Dressel 1A i C i, molt especialment, del que els seus excavadors anomenen "Dressel 1 citerior" (Martín, García 2007).⁸ No sabem si la producció d'àmfores locals del tipus Dressel 1 que sembla documentar-se també a l'Alt Camp (com podem deduir dels indicis abans esmentats) tingué un volum ni una difusió gaire important, ja que, encara que és lògic suposar que es devien dirigir vers *Tarraco* per a una hipotètica difusió exterior, no coneixem per ara proves que ens permetin indicar-ho.

D'altra banda, aquestes àmfores són difícils de datar, i la mera tipologia (Dressel 1, generalment del tipus B) ens dona un marc (el segle I aC) massa ample per intentar qualsevol interpretació de tipus històric, tot i que sembla que es tracta de produccions més aviat tardanes, de cap a mitjan o segona meitat del segle I aC. Per aquesta raó, s'han de situar convenientment en el marc històric del moment, que és el de les guerres civils i la victòria cesariana. Tanmateix, la producció de l'esmentat taller de Ca l'Arnau es data a partir del segle II aC (Martín, García 2007, 81), però no podem saber per ara l'abast que tingué, ni si aquesta datació és vàlida per a les altres zones; la producció majoritària d'àmfores del tipus Dressel 1B (les "Dressel 1 citerior" que hem esmentat més amunt) fa pensar més aviat en una cronologia del segle I aC.

Les àmfores clarament associades a la producció vinària de *Tarraco* ens porten ja a un moment més tardà (l'època d'August) i corresponen a les Oberaden 74, les Dressel 7-11 i, molt especialment, la forma Dressel

2-4. Pel que fa a la forma Pascual 1, que és, juntament amb l'anomenada Laietana 1 o Tarraconense 1 la forma més antiga de la mal anomenada "producció tarraconense" (en realitat, com hem dit, producció *de* la Tarraconense), està perfectament atestada a la costa central catalana des d'època triumviral o els inicis d'August, però no tenim per ara cap evidència sobre la seva producció als forns del Camp de Tarragona. Encara que s'ha fet esment de la seva presència, l'escassa quantitat en què es documenta (juntament amb l'absència de rebuigs de coccio) fa pensar que es tracta d'un producte forà.

Cal plantejar-se si l'absència de la forma Pascual 1 té o no un significat cronològic, o si pot respondre a altres factors, com la utilització de tipus amfòrics determinats per identificar classes de vi diferents. Tanmateix, a l'àrea laietana sembla que hi hagué una fase de producció conjunta de les formes Pascual 1 i Dressel 2-4 (Revilla 1995a, 47-49), la qual cosa creiem que dificulta en aquest cas que servissin per envasar vins diferents, almenys pel que fa a una hipotètica procedència diversa. Per tant, ens inclinem a pensar que l'absència de la forma Pascual 1 als tallers de l'ager *Tarraconensis* (tret de la zona nord-oriental, com evidencien les troballes de Darró, a Vilanova i la Geltrú) té una significació cronològica, i que el gruix de la producció és més tardà en aquesta zona que en altres properes, com hem proposat en altres ocasions (Járrega 1995, 185; Járrega 1996, 482; Járrega 1998, 433; Járrega 2002, 434, 438-439 i 442). Aquesta sospita ve reforçada pel fet que la forma Dressel 2-4 no apareix als nivells augustians del teatre romà de Tarragona i del solar conegut com a PERI 6 d'aquesta ciutat (Gebellí 1996, 73). D'altra banda, l'abocador documentat al jaciment de la Clota (Creixell, Tarragonès) proporciona una data entorn dels anys 40-70 dC aproximadament (Vilaseca, Carilla 1998, 197; Gebellí 1998, 223-224). Pel que fa a la seva difusió exterior, l'anomenada "segona muralla d'àmfores" de Cartago (en la qual s'han identificat segells de possible procedència tarraconense) es data vers el segon quart o mitjan segle I (Freed 1998, 353), tot i que aquesta darrera dada l'hem de considerar amb precaució, per les raons que s'exposaran més endavant.

Totes aquestes dades evidencien que l'aparició d'aquesta forma, almenys pel que fa als tallers del Camp de Tarragona, es data a final d'època d'August o ja en època de Tiberi i Claudi. Desconeixem les causes d'aquest aparent retard en relació amb altres àrees de la costa catalana, i no podem saber quan començà la producció vinària en aquesta zona, però amb les dades que

7. S'ha indicat també la producció d'àmfores locals de la forma Dressel 1 a la Riera de Sant Simó i les Casetes (Mataró, Maresme), la Salut (Sabadell, Vallès Occidental) i Mas Vendrell (Santa Eulàlia de Ronçana, Vallès Oriental) (cf. García, Gurri 1996, 411-414), però només es tracta de troballes d'àmfores d'aquesta producció als jaciments esmentats, i no es pot provar la seva producció en aquests.

8. Aquesta denominació pot comportar problemes, ja que aquestes àmfores creiem que poden assimilar-se al conjunt de les Dressel 1B, i a més, la denominació de *citerior* (evidentment referent a la *Hispania Citerior*) no té sentit si no va acompanyada del referent geogràfic.

tenim sembla raonable suposar que no es va començar a comercialitzar fins a un període comprès entre final de l'imperi d'August i l'època de Claudi.⁹

Tanmateix, el que acabem d'indicar té un matís important, ja que sembla clar que l'àmfora que es va produir al forn de la Canaleta (Vila-seca) és l'Oberaden 74. Aquesta forma, encara que s'ha datat d'una forma àmplia entre el darrer quart del segle I aC i la dinastia julioclàudia (Gebellí 1996, 75; Gebellí 1998, 226), té una cronologia molt clara d'època d'August, com indiquen les troballes del jaciment alemany d'Oberaden que li dona nom, i que es poden datar entre els anys 11 aC i 16 dC (Miró 1988, 95), sense que hi hagi indicis de la seva producció posterior. La forma Oberaden 74 es produïa també a l'Aumedina (Tivissa), forn amb el qual el de la Canaleta té també altres punts de contacte, com després veurem. Per tant, en època d'August tenim atestada la producció d'àmfores destinades a envasar el vi de *Tarraco*, tot i que, ara per ara, el de la Canaleta és l'únic forn d'aquesta cronologia (i també l'únic on es va fer aquest tipus d'àmfores) del Camp de Tarragona.

Malgrat aquest precedent (fins ara aïllat), la resta de tallers del Camp de Tarragona produïren només la forma Dressel 2-4 (majoritàriament) i en alguns casos també la Dressel 7-11. Contrastant la presència d'unes formes i l'absència d'altres, així com l'absència de la forma Dressel 2-4 en nivells augustians de *Tarraco* i la datació del taller de la Clota entre els anys 40-70 dC, creiem que es confirma la datació més moderna (entre el final de l'imperi d'August i l'època de Tiberi i Claudi) del gruix de la producció a l'àrea rural de *Tarraco*. Possiblement, a partir d'un moment donat es produí un boom de la producció tarraconense, que podem associar hipotèticament a l'aparició en el mercat d'un vi de més qualitat que el que s'estava elaborant a l'àrea laietana (d'acord amb l'afirmació de Plini) i potser també que el de les terres de l'Ebre.

Basant-nos en la producció d'àmfores, podem pensar que l'eclosió econòmica del vi de *Tarraco* i la seva difusió exterior és un fenomen relativament tardà, que podem situar molt a final de l'imperi d'August o, més probablement, ja en temps de Tiberi (o fins i tot de Claudi). Això explicaria que l'àmfora utilitzada per envasar aquest vi sigui la forma Dressel 2-4, d'inspiració itàlica (i més remotament, ròdia), que es generalitza a tota la costa catalana a partir d'aquests moments, coincidint amb un canvi de mercats per al vi d'aquesta

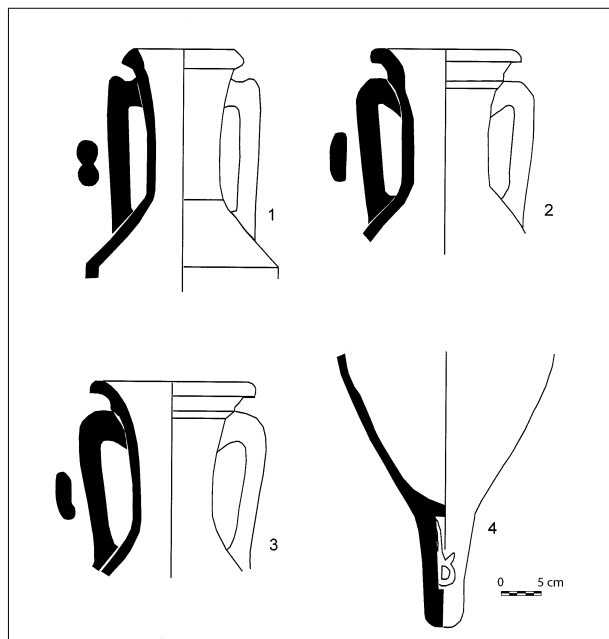

Figura 3. Fragments d'àmfores del taller dels Antigons (Reus, Baix Camp): 1. Dressel 2-4; 2 i 3. Dressel 7-11, i 4. pivot amb un grafit que sembla representar la lletra R.

zona, ja que en època d'August el vi (bàsicament laietà) es va exportar a la Gàl·lia i el *limes* germànic, amb un paper redistribuïdor molt important del port de *Narbo* (Miró 1987; Bergé 1990; Christol, Plana 1997; Tremoleda 1998), mentre que en època de Tiberi i Claudi el mercat preferent passa a ésser Roma (com indiquen les troballes d'aquesta ciutat i d'Òstia), per al qual s'utilitza la ruta d'alta mar per l'estret de Bonifacio, que separa Còrsega i Sardenya, com ho indiquen els nombrosos derelictes documentats (Corsi-Sciallano, Liou 1985).

En alguns casos (els Antigons, la Buada, Mas de Gomandí) es documenta, juntament amb la forma Dressel 2-4, la producció d'àmfores de la forma Dressel 7-11. Això ens planteja el problema del contingut d'aquesta darrera àmfora, produïda també a la Bètica, i que generalment es considera com un envàs per a salaons, segons es desprèn de les dades proporcionades pels *tituli picti* (Beltrán 1970). De tota manera, la llunyania dels tallers tarraconenses del mar és un element que ens permet dubtar que aquest sigui el seu contingut; el taller dels Antigons està força allunyat del mar, però encara ho està més el de Tivissa, on també es feien àmfores de la forma Dressel 7-11. Una explicació

9. S'ha posat en dubte aquesta interpretació (Revilla 2007, 96) tot adduint la producció al Camp de Tarragona de les àmfores Dressel 1, Oberaden 74 i Dressel 7-11. Pel que fa a les Dressel 1, ja hem vist que no hi ha proves (només indicis) de la seva producció a l'Alt Camp, i en tot cas, no es pot establir automàticament un lligam entre aquestes àmfores i les d'època imperial. La producció d'àmfores de la forma Oberaden 74 (de clara cronologia augustiana) està, per ara, limitada (al Camp de Tarragona) al taller de la Canaleta, ja que és absent en els altres tallers. Pel que fa a la forma Dressel 7-11, és cert que la seva producció comença en època d'August, però això no permet ni molt menys atribuir a aquesta cronologia les àmfores d'aquesta forma produïdes al Camp de Tarragona, ja que sabem que les Dressel 7-11 perduren al llarg del segle I dC. Per tant, creiem que les dades existents confirmen, en comptes de rebutjar-la, la versemblança de la nostra hipòtesi.

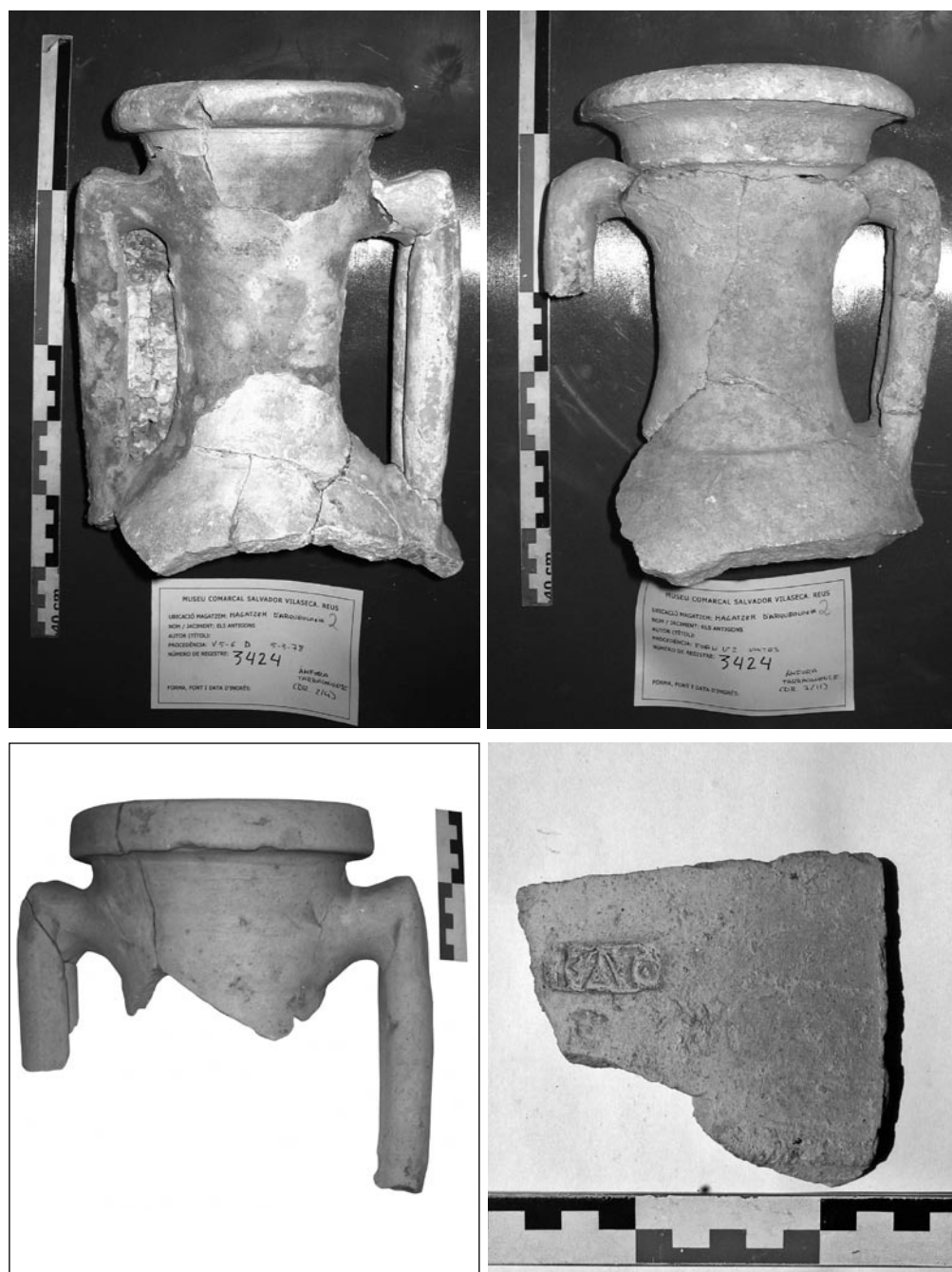

Figura 4. Fragments d'àmfores dels Antigons i Mas de Valls (Reus, Baix Camp). 1. Dressel 2-4 (els Antigons); 2. Dressel 7-11 (els Antigons); 3. Dressel 2-4 tardana (els Antigons), i 4. fragment informe amb la marca KATO (Mas de Valls).

seria que en aquests centres es produís només l'envàs, que seria comercialitzat com a tal i traslladat fins a la costa per al seu ús. Això va lligat a la problemàtica de la relació entre l'envàs i el producte envasat, i cal tenir present que sempre es pensa (potser adequadament, i potser no) que les àmfores es feien per als productes procedents del mateix *fundus* (Revilla 1995a, 149-155; Revilla 1995b, 321-325 i 333-334). Això ens planteja un problema en el cas de les àmfores de la forma Dressel 7-11 de l'àrea tarraconense, que eventualment podien haver servit per envasar altres productes, com

fruites o olives o, per què no, un tipus de vi diferent del que s'envasava en la Dressel 2-4. Malauradament, però, no podem fer altra cosa que especular.

La forma Dressel 7-11 planteja també problemes de tipologia, ja que constitueix una classificació massa heterogènia que inclou àmfores molt diferents, en les quals l'únic nexa d'unió és la tipologia de llavi exvasat o *a corolla*, raó per la qual foren unificades per Lamboglia. De fet, quan s'estudien les àmfores bètiques sovint es fan distincions entre les Dressel 7, 8, 9, 10 i 11, com passa amb les produccions de la badia de Cadis, que

majoritàriament es daten en època d'August i durant el període julioclaudi, encara que semblen arribar fins a l'època flàvia (García Vargas 1998, 77-93 i 321-322, fig. 3-4; per a la cronologia final d'aquesta forma, vegeu també Zevi 1966, 242). Pel seu cos fusiforme, les produccions catalanes s'apropen més a la forma Dressel 8, de manera que fins i tot s'ha proposat anomenar les produccions de la zona d'Empúries com a tipus "Dressel 8 emporità" (Nolla 1974). La forma Dressel 8 bètica sembla haver començat a produir-se en època d'August (poc abans del canvi d'era) i presenta la seva major distribució en època de Claudi, tot i que arriba fins a època flàvia, com ho demostren les troballes de Pompeia i Bas-de-Loyasse, a Lió (García Vargas 1998, 84). Pel que fa al tipus "Dressel 8 emporità" sembla tenir una datació del segle I, que podria arribar a final de l'I i inici del II (Tremoleda 2000, 128), cronologia potser una mica tardana.

La difusió exterior de les àmfores Dressel 7-11 produïdes a Catalunya és molt poc coneguda, i caldria destriar-la de les produccions bètiques. Tanmateix, al dipòsit augustià de la Longarina (Òstia) s'han documentat tres exemplars de la forma Dressel 9, amb pasta aparentment de tipus tarraconense (Hesnard 1980, 147, lám. 5, núm. 1-2); uns altres quatre exemplars s'han trobat al derelict de La Chrétienne H (Saint-Raphaël, Var) (Corsi-Sciallano, Liou 1985, 91-92, i 93, fig. 73-74). La datació d'aquest derelict és poc clara, perquè, juntament amb una presència àmpliament majoritària d'àmfores Dressel 2-4 (de procedència laietana, segons s'extreu dels segells), hi ha també una àmfora de la forma Pascual 1, així com una de tradició púnica, una ròdia (Dressel 43) i una bètica de la forma Dressel 20 antiga. A jutjar per la presència de la forma Pascual 1 (contrastada, com hem dit, pel clar predomini de la Dressel 2-4), la datació podria situar-se entorn dels anys 15-25 dC (Corsi-Sciallano, Liou 1985, 94).

La cronologia de la producció catalana de la forma Dressel 7-11 no es pot determinar per ara més enllà de la seva associació amb les àmfores de la forma Dressel 2-4, tot i que sembla força paral·lela a la de la producció bètica. La datació de final del segle I i el segle II que s'ha atribuït tant al tipus Dressel 7-11 català com a l'anomenat "Dressel 8 emporità" (Tremoleda 2000, 126-128) sembla massa tardana.

És important tenir present que a més de la seva producció al taller de Llafranc (Palafregell) i, potser, Platja d'Aro, al nord-est de Catalunya (Tremoleda 2000, 125) la producció d'àmfores de la forma Dressel 7-11 es concentra al sud de Catalunya, tant a l'àrea de *Tarraco* (Darró, els Antigons, la Buada, Mas de Gomandí) com a la de *Dertosa* (l'Aumedina, Mas del Catxorro, Mas d'Aragó), tal com veurem més avall. Això sem-

bla indicar una especificitat de la producció d'aquestes àmfores majoritàriament a l'àrea meridional catalana, la qual cosa pot guardar relació amb el seu contingut, que, tret del cas de Darró (López *et al.* 1992, 65-66; López 1993, 69-70, i 71, fig. 9, núm. 5, 6 i 11-16), és difícil que pogués servir per a salaons, tenint en compte la distància al mar dels centres productors.

Pel que fa a les característiques físiques de les àmfores de l'ager *Tarraconensis*, podem dir que la coloració de les argiles varia entre el beix-ocre i el rosat-ataronjat. Les pastes són sempre de fractura granulosa; el desgredant és compost bàsicament per grans de quars, feldspat, pedra calcària i (en menor quantitat) mica, tot molt triturat. Aquestes pastes han estat descrites a nivell macroscòpic (Járrega 1995, 184-185; Járrega 1995, 432-433; Járrega 2002, 436) i s'han proposat dues tipologies de les argiles (Carreté, Keay, Millett 1995, 292, tipus 12 i 13; Gebellí 1996, 70-71; Gebellí 1998, 224-225, tipus 1, 2 i principalment 3), que de tota manera tan sols presenten petites variacions. Generalment, no tenen engalba. S'ha dut a terme també una anàlisi per difracció de raigs X de la composició mineralògica de les pastes del 35% de les àmfores del derelict de Berà conservades al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, que ha permès identificar la presència de quars, calcita, diòpsid, feldspat, mica, analcima i gehlenita (Pérez Martín 2007, 55). Els diàmetres de les vores també són variables, i oscil·len entre els 15 i els 21 centímetres en les Dressel 2-4, encara que la majoria se situen entorn dels 17 centímetres; en les Dressel 7-11 oscil·len entre els 18,5 i els 20,5 centímetres.

Cal dir que, pel que sabem, sembla que la majoria d'àmfores produïdes al *territorium* de *Tarraco* no tenien segells, com es pot deduir de les recerques dutes a terme a les terrisseries dels Antigons (Reus, Baix Camp) i la Clota (Creixell, Tarragonès), on no n'ha aparegut cap. Tanmateix, s'han documentat alguns segells (poc abundants) en jaciments situats a la comarca del Baix Camp (Járrega 1995, 1996, 1998 i 2002; Massó 1998), encara que amb algunes inexactituds que caldrà aclarir.

Un cas a part, tant per tipologia amforal (Oberaden 74) com pel segell, així com per la seva cronologia (clarament d'època d'August), és el de la Canaleta (Vila-seca, Tarragonès), on igual que a l'Aumedina (Tivissa, Ribera d'Ebre) apareix documentat el segell SEX.DOMITI (Gebellí 1996 i 1998). D'aquest segell ens en tornarem a ocupar més avall, en parlar de la producció de la zona de l'Ebre.

La marca EVPRA apareix al jaciment de la Timba del Castellot (Riudoms, Baix Camp), del qual sabem que era una vil·la romana però no tenim cap indici que permeti situar-hi una terrisseria.¹⁰ A la Buada

10. La marca LCM present en una nansa apareguda en aquest jaciment no sembla ser d'origen tarraconense; vegeu nota 14.

s'han documentat els segells IR, CR i P (tots al coll de l'àmfora) i SVA (al pivot).¹¹ Al jaciment riudomenc de Mas de Gomandí es documenta una marca que anteriorment havia estat llegida com a PILVAM, però que possiblement s'ha d'interpretar com a [S] ILVAN(i), amb la S retrògrada, car la primera lletra no es conserva bé; aquesta marca apareix sobre el coll de l'àmfora, així com la marca P (també al coll), que també es troba (com hem vist) a la Buada. De més fàcil lectura és la marca GALLIC, documentada tant al Mas de Gomandí com a Mas d'en Corts-les Planes del Roquís. Com podem veure, existeixen dos casos en què una mateixa marca correspon a dos jaciments, i es documenta el segell P a la Buada i al Mas de Gomandí, i GALLIC en aquest darrer jaciment i a Mas d'en Corts-les Planes del Roquís. Aquesta repetició no sabem si es deu a la presència de la mateixa marca en dos tallers diferents, cosa probable, ja que ho tenim documentat a Can Tintorer (el Papiol) i Can Pedreol de Baix (Castellbisbal), al Baix Llobregat (Berni, Carreras 2001), a més del cas més proper de la marca SEX.DOMITI, present tant a l'Aumedina (Tivissa) com a la Canaleta (Vila-seca). Tanmateix, com que es tracta de troballes casuais, no podem descartar que s'hagi produït una atribució equivocada de procedència a un dels dos tallers.

Les marques que acabem d'esmentar no poden relacionar-se amb seguretat amb una forma ceràmica coneguda, perquè es troben en exemplars molt fragmentaris; tan sols GALLIC i [S]ILVAN poden atribuir-se amb seguretat a la forma Dressel 2-4 (Jàrrrega 1995, 190-191, fig. 4.3 i 5.3); possiblement totes corresponen a aquesta mateixa forma, encara que no podem descartar que en alguns casos correspongessin a exemplars de la forma Dressel 7-11.

Manquen encara dades que ens permetin plantejar quin és el moment final d'aquesta producció. Molt sovint (possiblement massa) es relaciona aquesta fi amb el controvertit edicte de Domicià, que no sabem quin abast real va tenir. En qualsevol cas, cal tenir en compte que a final del segle I no sols entra en crisi la comercialització de vi en àmfores a la zona laietana (on aquest fet sembla evident), sinó també a la mateixa Itàlia, on en els contextos d'inici del segle II davalla de forma espectacular (Tchernia 1986, 260-264). D'altra banda, cal plantejar-se què s'entén per aquesta "crisi". No necessàriament ha de correspondre a un final de la comercialització, sinó que també podria entendre's com una reestructuració i explicar-se per un canvi d'envàs,

com poden ésser els bots de fusta (Tchernia 1986, 285-292; Tchernia, Brun 1999, 58-59; Brun 2003, 104-106) o els bocois de cuir, com els que apareixen representats dalt d'un carro al mosaic d'Icàrios, a Pafos (Xipre), d'inici del segle III (Tchernia, Brun 1999, 58, fig. 65), i que és un tipus d'envàs de vi utilitzat àmpliament en les cultures mediterrànies antigues (Brun 2003, 100-101). D'altra banda, en altres àrees, com el País Valencià, sembla que hi ha una continuïtat en la producció amforal durant el segle II (Gisbert 1998). Al Camp de Tarragona les úniques dades provenen del taller de les Planes del Roquís, on segons els seus excavadors la producció d'àmfores acaba en època flàvia (es detecta presència de sigil·lada gèl·lica i absència d'hispanica), tot i que sembla continuar la producció de ceràmica comuna o fins i tot de sigil·lada hispànica fins al segle II (per associació amb l'aparició de fragments de sigil·lada africana A), encara que en aquells moments ja no s'hi feien àmfores (Vilasaca, Adiego 2000, 278-279).

D'altra banda, hi ha una producció tardana d'àmfores tarraconenses, que es distingeixen per tenir un llavi amb un perfil marcadament quadrangular, i sembla que també per unes dimensions més grans de l'àmfora. Aquesta producció ha estat documentada per primera vegada a la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès), en un context datable cap a final del segle II (Otiña 2005, 95, 248 i 325). Posteriorment, l'hem observat en altres jaciments, com la propera vil·la de Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès), en el context d'abandonament dels *balnea* de la vil·la, que es poden datar vers l'inici del segle III (Jàrrrega 2003, 165, fig. 15, núm. 7 i 9), així com en un abocador també d'inici del segle III documentat a la propera vil·la romana dels Antigons (Reus).¹² Tanmateix, aquest tipus d'àmfores es troben també més al nord, ja que s'han documentat a *Barcino*¹³ i en altres jaciments, com el Veral de Vallmora (Teià, Maresme), en aquest darrer cas en un context de cap a mitjan segle II.¹⁴ Des del punt de vista de l'anàlisi macroscòpica, podríem pensar que aquesta producció tardana es va fer a l'àrea de *Tarraco*, però no en podem estar segurs, perquè no se n'ha documentat amb seguretat cap centre de producció.

La solució de continuïtat d'aquesta producció tardana amb les Dressel 2-4 del segle I, caracteritzades per tenir una vora de perfil semicircular o (ocasionalment) triangular, no resta gens clara, i podríem hipotèticament relacionar-ho tipològicament amb algunes produccions itàliques d'època medioimperial (segles

11. És l'únic cas conegut d'àmfora tarraconense amb un segell al pivot, per la qual cosa podria tractar-se d'un producte aliè al forn, procedent de l'àrea laietana, o bé indicar una tendència gens abundant (pel que sabem) en la producció de *Tarraco*.

12. Aquest jaciment està en fase d'estudi.

13. Agraïm la informació al Dr. Cèsar Carreras, que ha estudiat aquests materials.

14. Materials en procés d'estudi per nosaltres mateixos en col·laboració amb els arqueòlegs Antoni Martí i Oliveras i Carles Velasco Felipe, directors de les excavacions, a qui agraïm la informació.

II-III) documentades a Itàlia per Arthur (1987) que ocasionalment arriben a les nostres contrades, com ho demostren les troballes efectuades a *Barcino* i el jaciment del Palmar Hotel (Premià de Mar). En aquest darrer cas, l'àmfora estava reutilitzada com a enterrament (Coll, Jàrraga 1993), igual com s'ha constatat a Gricignano (Caserta), a la Campània (Bencivenga 1987), per la qual cosa la cronologia d'aquesta producció itàlica pot datar-se en ple segle III i potser (però dubtosament) allargar-se fins al segle IV i potser el V.¹⁵ Pel que fa a la producció tarraconense de Dressel 2-4 tardanes, la podem datar, amb les dades aportades per les troballes dels Munts, Mas d'en Gras, Veral de Vallmora i els Antigons, entre la segona meitat del segle II i inici del III, segurament en paral·lel a la producció itàlica esmentada més amunt.¹⁶

2.4. Difusió exterior

Les àmfores Dressel 1 de producció local o regional (s'accepti o no que es feien a l'Alt Camp, cosa que no s'ha demostrat) sembla que (també les del Maresme) tingueren un abast només de tipus regional, per la qual cosa deuen correspondre a un primer i discret procés de comercialització del vi de la costa de la *Hispania Citerior*, que segurament encara no va més enllà del comerç d'intercanvi a l'àrea costanera catalana.

La marca SEX.DOMITI, que ja podem considerar, amb una certa seguretat, com a procedent de la terrisseria de la Canaleta, presenta una important difusió exterior a la Gàl·lia (com veurem més endavant), però el fet que s'utilitzés també en àmfores procedents del taller de Tivissa (Ribera d'Ebre) fa pensar que una bona part (si no totes) de les atestacions d'aquest segell fora d'*Hispania* corresponen al centre ibèric.

Val a dir que al sud de França s'han documentat sis exemplars d'àmfores (quatre a Lió, un a Saint-Roman-en-Gal i un de procedència desconeguda conservat al Museu del Perigord) tipològicament assimilables a la forma Dressel 12 amb el segell SEX.DOMITI (Desbat, Schmitt 1998). Aquesta forma amforal és inèdita, ara com ara, a Catalunya, corresponent a la producció bètica de *salsamenta*. Tanmateix, les anàlisis químiques dutes a terme permeten associar aquests exemplars amb la producció d'àmfores tarraconenses; presenten l'argila de color beix, i com a desgredant s'hi aprecien fragments de quars, feldspats alcalins i roques graníti-

ques; en tot cas, no es poden associar a la producció de Tivissa, que presenta una composició diferent. Per tant, és possible que les àmfores de la forma Dressel 12 amb aquesta marca procedissin del taller de la Canaleta; no obstant això, el fet que un dels quatre exemplars trobats a Lió (abans esmentats) presenti una mineralogia diferent (pedra calcària, roques volcàniques i mineral de piroxè) ens fa ésser molt curosos amb aquesta atribució. A tall d'hipòtesi, pensem que la marca SEX.DOMITI es troba en més d'un taller (de moment, tenim documentats l'Aumetina i la Canaleta), i no descartem que es documenti també en alguna producció itàlica, com fa pensar la composició de l'exemplar lionès abans esmentat. El contingut d'aquestes àmfores és totalment desconegut.

D'altra banda, el segell PHILODAMVS, present també en àmfores de la forma Oberaden 74 i de procedència poc clara, és atribuït hipotèticament per Gebellí també al taller de la Canaleta (Gebellí 1996).

El fet que Plini consideri el de *Tarraco* un vi de qualitat sembla indicar que fou objecte d'exportació. Tenint en compte que la majoria dels tallers produïen sobretot àmfores de Dressel 2-4, i que podem pensar que corresponen majoritàriament a l'època julioclaudia plena, podem suposar que la destinació final de la seva exportació devia ser Roma, com està atestat per a la producció laietana. Els indicis més clars per resseguir aquesta comercialització són els segells. Tanmateix, el fet que aquests siguin molt escadussers en la producció de *Tarraco* dificulta enormement seguir la difusió d'aquesta producció per aquesta via.

El seguiment bibliogràfic de la presència dels pocs segells tarraconenses ens ha portat a plantejar la possible presència de vins de *Tarraco* a Cartago, a partir de la troballa de suposats segells tarraconenses en aquella ciutat nord-africana. La troballa en l'anomenada "segona muralla d'àmfores" (de la qual procedeixen més de 2.000 exemplars) de les marques IR, LCM i P en exemplars del que Freed (1998, 353) anomena *amphoras in cream fabric* (que, amb tota prudència, podem associar perfectament amb les característiques de la producció de *Tarraco*) així ho fa pensar. Tanmateix, aquesta identificació presenta problemes, com passa amb la referència a l'associació, en un mateix exemplar, de les marques LCM i P. La marca P apareix indistintament a les terrisseries de la Buada (Reus) i el Mas de Gomandí (Riudoms), al coll (o potser l'espatlla) de les

15. Arthur (1987, 402 i 404, fig. 1) publica un *titulus pictus* sobre una d'aquestes àmfores que inclou una datació consular de l'any 216 dC. D'altra banda, Bencivenga data en la segona meitat del segle IV o inici del V el conjunt de Gricignano (que correspon a àmfores reutilitzades com a enterraments) per la presència d'un bol (usat com a tapadora d'una àmfora) que atribueix a la forma Rigoir 6b de la producció paleocristiana grisa (o "D.S.P.") (Bencivenga 1987, 396 i 399, fig. 2, núm. 4-b), atribució que, atenent-nos al dibuix publicat, ens sembla dubtosa. L'exemplar del Palmar Hotel (Premià de Mar) fou reutilitzat també per a un enterrament, però no disposem d'una datació precisa, tot i que el conjunt funerari no sembla tampoc ésser tan tardà. Per tant, ara com ara, no tenim cap dada que ens permeti perllongar la producció d'aquestes àmfores més enllà del segle III.

16. Vegeu nota 15.

àmfores. Per aquesta raó, creiem que un exemplar de la forma Dressel 2-4 trobat a Fos-sur-Mer (França), que presenta la marca P a les espatlles de l'àmfora (Amar, Liou 1974, p. 194, làm. 6, fig. 85), podria ésser d'origen tarraconense.¹⁷ Pel que fa a la marca LCM, present en una nansa d'àmfora trobada al jaciment de Molins Nous (Riudoms), creiem que no es tracta d'un producte tarraconense, per la qual cosa no podem utilitzar aquest segell per reconèixer (per via bibliogràfica) possibles productes tarraconenses a l'exterior.¹⁸ De tota manera, resta oberta la possibilitat que l'exemplar amb la marca IR sigui d'origen tarraconense, encara que el repertori de segells publicat per Freed (1998, 355, fig. 2 i 3) demostra la preeminència numèrica dels vins laietans sobre els de *Tarraco*.

D'altra banda, com ja ha estat publicat, sembla que podem documentar també la presència d'aquestes àmfores al sud-est hispànic, concretament a Cartagena (Pérez Bonet 1996, 42-43 i 47; Remolà 1997, 351), on s'han trobat exemplars anepígrafs però amb característiques físiques i factura típiques de la producció de *Tarraco*. Aquesta dada permet refermar la possibilitat d'una distribució marítima en direcció sud de les àmfores de *Tarraco*, a la qual podrien correspondre les àmfores de la "segona muralla d'àmfores" de Cartago anteriorment esmentades, tot i que la seva atribució sigui insegura.

Una altra font per al seguiment de la difusió exterior del vi de *Tarraco* és l'estudi dels derelictes. Davant la zona de Berà i Creixell (pocs quilòmetres al nord-est de Tarragona) es coneix (tot i que no en detall) l'anomenat derelict de Berà (Berges 1968-70; Pérez Martín 1982; Corsi-Sciallano, Liou 1985, 153; Liou 1987, 274; Izquierdo 1993a, pàssim; Nieto, Raurich 1998, 119-120; Pérez Martín 2007, 52-55 i 233-244). Estava compost per un carregament d'àmfores de la forma Dressel 2-4; les característiques formals i físiques d'aquestes àmfores corresponen a les de la producció de *Tarraco*, la qual cosa prova la seva difusió marítima, en consonància amb les referències proporcionades pels autors romans Plini, Marcial i Florus. Tanmateix, no hi ha indicis que ens permetin saber cap on es dirigia aquest carregament, encara que se l'hagi relacionat hipotèticament (Nieto, Raurich 1998, 127) amb la ruta directa cap a Itàlia per l'estret de Bonifacio, sense tenir en compte que el seu carregament devia procedir d'un

lloc molt proper, per la qual cosa no és possible establir hipòtesis sobre la direcció que portava el vaixell.

A la costa catalana només s'ha trobat un altre derelict amb presència d'àmfores de la forma Dressel 2-4, a la costa de Calella, al Maresme (Nieto, Raurich 1998, 119; 136, fig. 10); tanmateix, no hi ha prou dades per determinar si corresponen a la producció de *Tarraco* o d'algun altre dels centres productors de la costa catalana, la qual cosa sembla el més probable, tenint en compte la ubicació del vaixell i que el Maresme fou una important àrea de producció de vi laietà. Ara com ara no tenim dades que ens permetin documentar arqueològicament l'arribada d'àmfores amb vins de *Tarraco* a la Gàl·lia; en aquest sentit, hem de tenir en compte que les àmfores trobades als tres derelictes més ben coneguts (La Chrétienne H, Grand-Rouveau i Sud-Lavezzi 3) procedien, segons es desprèn de l'estudi dels seus segells, dels tallers de Can Tintorer i Can Pedrerol, al Baix Llobregat (Corsi-Sciallano, Liou 1985, 159-166; Nieto, Raurich 1998, 125), per la qual cosa corresponen sens dubte a la producció laietana, no a la tarraconense, i devien tenir el seu principal centre de distribució marítima a *Barcino* (Berni, Carreras 2001). D'altra banda, ja hem fet esment abans de la possibilitat que un exemplar trobat a Fos-sur-Mer pogués procedir de l'àrea de *Tarraco*, encara que això no és pas segur.

L'abundància d'àmfores de la forma Dressel 2-4 a l'illa de Menorca, així com els derelictes localitzats a Còrsega, documenten l'ús de la ruta marítima que des de les costes de la *Hispania Citerior* es dirigia vers Roma tot passant per l'estret de Bonifacio (Nieto, Raurich 1998, 127). Malauradament, ni entre aquests materials ni en les col·leccions de la mateixa ciutat de Roma podem individualitzar la producció de *Tarraco*, per la qual cosa la presència dels seus vins a la capital de l'Imperi (suggerida per les referències de les fonts escrites) resta encara mancada de contrastació arqueològica.

Cal destacar la coincidència cronològica de l'inici de la producció en el *territorium* de *Tarraco* de les àmfores de les formes Dressel 2-4 i Dressel 7-11 amb el canvi d'orientació del comerç dels vins de la *Hispania Citerior* (Járrega 1998, 433), que, tot i que durant la primera meitat del govern d'August es dirigien preferentment a les Gàl·lies i al *limes* germànic, a partir de

17. La marca P, que hem documentat als tallers de la Buada i Mas de Gomandí, també és present en terrisseries de l'àrea laietana (Pascual 1991, 107-108, núm. 164). El fet de tractar-se d'una marca tan senzilla, reduïda a una lletra, no ens permet tractar d'establir relacions entre els centres laietans i el tarraconense, com òbviament es pot fer amb la marca SEX.DOMITI, que correspon conjuntament als tallers de l'Aumedina (Tivissa) i la Canaleta (Vila-seca). Tanmateix, cal dir que en les produccions laietanes la marca P apareix al pivot, a diferència de les de *Tarraco*, on (tret d'un cas) es troba sempre al coll (o potser l'espatlla).

18. Tenim molts dubtes que la marca LCM sigui d'origen tarraconense. La seva documentació al Camp de Tarragona es redueix a una nansa amb aquesta marca en cartel·la rectangular, trobada al jaciment de Molins Nous (Riudoms), i al fet que és un producte que, per les seves característiques, tot i que és de procedència poc clara, sí que és evidentment aliè a l'àrea de *Tarraco*. D'altra banda, la marca LCM apareix amb certa abundància documentada en nanses d'àmfores bètiques de la forma Dressel 20 (base de dades CEIPAC, <http://ceipac.ub.edu>), encara que l'exemplar de Cartago no sembla ser un producte bètic; per tant, resta per determinar la seva procedència concreta.

finals del període d'August i en temps de Tiberi s'orienten principalment en direcció cap a Itàlia, tal com s'aprecia perfectament a la ruta marcada pels derelictes que s'han localitzat (Corsi-Sciallano, Liou 1985). Tanmateix, no tenim la prova que els vins produïts al Camp de Tarragona formessin part d'aquest corrent d'exportació, encara que això sembla força probable; l'esmentat derelict de Berà tendeix a confirmar aquesta hipòtesi.

A partir del que s'acaba d'exposar, podem dibuixar (a tall d'hipòtesi) una ruta marítima que es dirigia vers el sud, tot seguint la costa mediterrània fins a Cartagena, i probablement continuant per alta mar des d'allà vers l'Àfrica, des d'on es devia resseguir la costa fins a *Cartago*; en aquest supòsit, seria interessant comprovar la possible presència d'aquests productes en centres tan importants com *Caesarea* de Mauritània, la qual cosa resta encara per comprovar. Tanmateix, tampoc no podem descartar una ruta en direcció sud vers *Cartago* a partir de l'estret de Bonifacio, o una redistribució a través de ports itàlics. És més que probable el transport de vi de *Tarraco* a Roma i potser vers el sud de les Gàl·lies (l'únic indicatiu fins ara són les àmfores de la forma Oberaden 74 amb la marca PHILODAMVS), però això resta per demostrar, i en tot cas es trobaria, sens dubte, en inferioritat numèrica en relació amb els productes laietans, que —recordem-ho— eren de mala qualitat però abundants, segons Plini.

2.5. El problema de la propietat del producte i la seva comercialització

En arqueologia sovint ens limitem a rastrejar la difusió d'un producte sense entrar en més profunditat, però si volem arribar a comprendre el sentit comercial que aquesta difusió tingué, més enllà de la simple identificació empírica dels materials, ens hem de plantejar com es va produir aquesta difusió, i quina transcendència tingué per a l'economia i la societat de l'època.

Els segells ibèrics identificats en les àmfores de la forma Dressel 1 local, fos produïda o no a l'àrea de l'Alt Camp, ens indiquen molt possiblement una importància de l'element indígena en aquesta primera fase de la producció.

Malauradament, pel que fa a la fase imperial tenim molt poques dades, perquè si bé és un fenomen general en les Dressel 2-4 de la costa catalana que l'epigrafia amforària sigui més aviat escassa, podem dir, amb les dades actuals, que al Camp de Tarragona pràcticament no es varen segellar les àmfores. Dels pocs exemplars que coneixem, molts són de difícil identificació; malgrat això, en els casos en què es poden reconèixer els

noms, corresponen probablement a individus d'origen servil: GALLIC, SILVAN i EVPRA, que corresponen als noms *Gallicus*, *Silvanus* i, potser, *Eupranor*. Un cas a part és el forn de la Canaleta, on en àmfores de la forma Oberaden 74 s'han documentat els segells PHILOD i SEX.DOMITI. El primer s'havia suggerit (sense fonaments) que es podria haver produït al Sot del Camp (Sant Vicenç de Montalt, Maresme), on s'ha trobat un fragment amb aquesta marca (Tchernia 1971, 65; Miró 1982, 337; Miró 1988, 230-233; Pascual 1991, 114, núm. 175). El segell SEX.DOMITI es troba també a Tivissa, la qual cosa planteja una problemàtica a la qual després ens referirem; malgrat tot, Gebellí (1996) considera que ambdós segells corresponen al taller de la Canaleta, i les dades proporcionades per les recents excavacions arqueològiques, tot i no ésser concloents, semblen donar-li la raó.

El taller de la Canaleta, en tot cas, correspon a l'època d'August, moment en què és freqüent trobar els *nomina* (cas de *Porcius*) o els *cognomina* dels qui (possiblement) eren els propietaris del *fundus* en els segells (Revilla 1995a, 100). En canvi, les altres marques esmentades (GALLIC, SILVAN, EVPRA) corresponen, probablement totes elles, a la forma Dressel 2-4, en les quals és habitual, ja a partir d'època de Tiberi i Claudi, que els segells siguin molt senzills i que hi apareguin sovint noms d'origen servil (Revilla 1995a, 102-103). En aquest context quadra perfectament la producció del Camp de Tarragona, en la qual els esclaus encarregats dels tallers, com *Gallicus* i *Silvanus*, es devien ocupar de la producció en terrisseries de les quals ignorem el nom dels propietaris. Això sembla també una confirmació indirecta del fet que les àmfores del Camp de Tarragona són posteriors a l'època d'August.

Recentment¹⁹ hem pogut documentar un segell inèdit, en un coll d'àmfora indeterminada, on en cartella rectangular apareix el nom KATO. Aquest fragment ha estat trobat al jaciment de Mas de Valls (Reus, Baix Camp). Encara que tingui ressonàncies aparentment llatines clàssiques, aquest *Kato* possiblement no és altra cosa que un esclau, que devia ésser el responsable de la producció d'àmfores en un forn proper, que podria ser o no al Mas de Valls, on les dades conegudes tan sols ens documenten l'existència d'una vil·la romana (Carreras 1945 i 1948), però sense indicis de cap producció d'àmfores.

A més dels segells, cal destacar la presència (més abundant en aquest cas) de grafit, situats al pivot. Aquest grafit, efectuat abans de la cuïta del material, representen aspes, així com signes que semblen correspondre força clarament a les lletres R i IL (Járrega 1995, 190, fig. 4, núm. 1 i 2). La interpretació més

19. En el marc del Projecte ager Tarraconensis (vegeu nota 6); agraïm a la Dra. M. Prevosti la seva col·laboració i l'autorització per estudiar-lo.

lògica d'aquests grafités és que, més que senyals d'identificació de taller, corresponguin a elements de control intern dins del procés de producció.

Realment, en absència de segells amb *nomina* de ciutadans, es fa molt difícil efectuar hipòtesis sobre la propietat de la producció vinària, així com sobre la implicació d'aquesta propietat en el procés de comercialització. Revilla (1995a, 154-155; Revilla 2007, 108) ha relacionat l'augment de poder de les elits hispàniques a Roma a partir d'època flàvia amb l'esment del vi de *Tarraco* pels autors antics, que precisament corresponen al període flavi. Tanmateix, això ens planteja problemes, ja que la documentació arqueològica ens permet datar la producció d'àmfores tarraconenses fonamentalment en el període julioclaudi, tret dels casos de perduració posterior als quals s'ha al·ludit. Per tant, la comercialització d'aquest vi entre finals d'època d'August i l'època de Neró, aproximadament, que coincideix amb la datació dels derelictes coneguts (cf. Corsi-Sciallano, Liou 1985), és clarament anterior al període flavi. D'altra banda, tot i que resulta lògic suposar que les elits urbanes de *Tarraco* invertissin en la producció de vi, no tenim cap dada que permeti comprovar-ho, i no podem descartar la implicació de petits propietaris en aquest procés.

Un fet realment interessant és la presència (documentada en el cas del Mas d'en Corts-les Planes del Roquís, i més que probable —per la seva extensió— en el cas del Mas de Gomandí) de centres especialitzats en la producció d'àmfores, veritables bòbiles que troben paral·lels en altres indrets de Catalunya, com a la comarca de la Selva, a la terrisseria de Fenals (Buxó, Tremoleda 2002) o al Maresme, al centre del Morer, també conegut com el Morè ([Morè] 1997). Aquests centres autònoms, sense relació física aparent amb cap vil·la romana, permeten plantejar el problema de la seva relació amb la propietat. No sabem si es tracta de dependències d'un *fundus* o si podrien haver estat en terrenys privats o públics però amb autonomia respecte a les vil·les, i ser gestionats directament des de la ciutat. En canvi, en altres casos la relació amb una vil·la romana sembla força evident, com en el cas dels Antigons, tot i que no coneixem bé el seu moment fundacional. Aquest cas podria relacionar-se amb el de Torre Llauder (Mataró, Maresme), on els tallers d'àmfores són anteriors a l'època tiberiana (Prevosti, Clariana 1987, 200) i semblen anteriors a la fundació de la vil·la (almenys, de les estructures que coneixem) i no es coneix l'hàbitat amb el qual es podrien relacionar, si no és que es tracta també d'una terrisseria gestionada directament des del nucli urbà d'*Iluro*. Per tant, es planteja una possible duali-

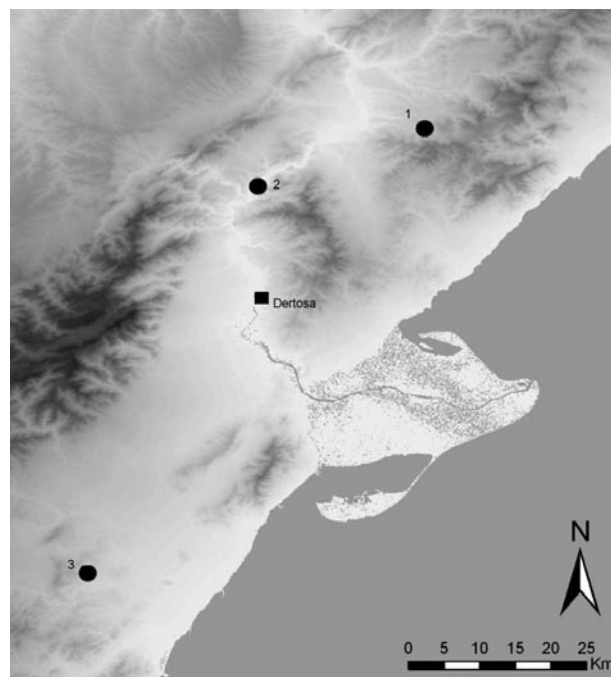

Figura 5. Forns d'àmfores de l'àrea ilercavona (mapa de base elaborat per Hèctor Orengo). 1. L'Aumedina (Tivissa, Ribera d'Ebre); 2. Mas del Catxorro (Benifallet, Baix Ebre), i 3. Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Baix Maestrat).

tat de models, amb tallers sense relació (aparent) amb vil·les i d'altres que, tot i que sembla que sí que en tenen, tampoc no ho podem determinar amb seguretat.

En els casos en què es tracta de terrisseries especialitzades, la seva relació amb el sistema de la vil·la i les formes de propietat i gestió esdevenen força difícils d'esbrinar. No podem relacionar-ho massa automàticament amb la implicació de les elits de *Tarraco* en el procés, ja que no podem descartar l'existència d'altres fórmules que puguin implicar la presència en el procés productiu i comercial de petits o mitjans propietaris agrícoles, amb una hipotètica existència de primitives cooperatives. En tot cas, la presència de segells amb noms d'esclaus o lliberts permet efectuar un paral·lel amb altres tipus de produccions, com les sigil·lades aretines (en les quals podem destacar els diversos centres productors propietat d'*Ateius*) o la sigil·lada gàl·lica de La Graufesenque, on sembla que podem confirmar l'existència d'un sistema cooperatiu (Dannell 2002, 236-239). Tanmateix, la solució més lògica (però no pas l'única possible) és que el propietari del *fundus* encarregués el treball de les terrisseries a un personal subaltern, que és el que apareix als segells, segons el sistema de la *locatio-conductio* que documenten els textos clàssics.²⁰

20. Els papirs d'Oxirinc (*Pap. Oxy.* L 3595, 3596 i 3597) que permeten documentar aquest tipus de relacions no hem d'oblidar que fan referència a un moment (mitjan segle III) i un lloc (Egipte) molt concrets, i tot i que són indicatius no els podem, ni de bon tros, extrapol·lar automàticament a tots els altres períodes i províncies de l'Imperi, com s'ha proposat (Revilla 1995a, 109-112), la qual cosa és una simplificació d'una realitat que degué ésser molt més complexa.

3. La producció vinícola i amforal a l'àrea ilercavona

3.1. Els centres de producció. Tipologia

Aquesta producció, a diferència de la de *Tarraco*, no està documentada en les fonts escrites, per la qual cosa el seu coneixement és estrictament arqueològic. Concretament, tenim constància de l'existència de tres centres de producció: l'Aumedina (Tivissa, Ribera d'Ebre), Mas del Catxorro (Benifallet, Baix Ebre) i Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Baix Maestrat). Aquest darrer centre ja és al País Valencià, però tant per la tipologia de la producció com (i especialment) per la proximitat, creiem que cal relacionar-lo amb els altres dos esmentats, ja que molt probablement fou dins el *territorium* de *Dertosa*.

Aquests tres centres es troben en el que antigament fou la *regio* anomenada Ilercavònia. Tant el Mas del Catxorro com el Mas d'Aragó sembla segur (o molt probable) que fossin en el *territorium* de *Dertosa*. En el cas de l'Aumedina no en podem estar segurs, ja que es troba a la cubeta de Mora, zona de romanització intensa (cf. Noguera 1999), més enllà del Pas de l'Ase, el qual sembla que podria haver estat el límit territorial de *Dertosa* aigües amunt de l'Ebre, la qual cosa no deixa d'ésser una hipòtesi fonamentada pels condicionants geogràfics. Per tant, és possible que el taller de l'Aumedina no pertanyés al *territorium* de *Dertosa*, sinó al d'alguna altra ciutat propera, potser *Bisgargis* o *Tiar Iulia*.

En tot cas, com hem dit, els tres tallers se situen a l'antiga àrea ilercavona, per la qual cosa ens sembla ben probable que, així com Plini i altres autors esmenten el vi laietà i el de *Tarraco*, aquesta producció es conegués en el seu dia com a vi ilercavó. La seva absència en les fonts escrites ens impedeix, en tot cas, comprovar-ho.

Dels tres tallers, el més ben conegut és el de l'Aumedina (Tivissa), que també fou el primer a ésser documentat (Nolla, Padró, Sanmartí 1980; Revilla 1993). És conegut des d'inici del segle xx, però no fou objecte d'excavacions arqueològiques fins als anys 1977-1978 i 1986. S'hi va poder identificar un sector dedicat a les activitats productives, amb una instal·lació de premsat, al costat de la qual es varen trobar dos grans *lacus*, amb una capacitat d'11.000 litres; s'ha trobat material d'entre els segles i i iv (Revilla 1993; Revilla 1995a, 165). Encara que s'ha suggerit que la cronologia d'aquestes estructures és el segle iii (Pallarès, Gracia, Munilla 1996, 30-31), a partir de la troballa de petits fragments

de sigil·lada clara, sembla que no és possible datar-les amb precisió; en tot cas, la varietat cronològica dels materials (que no han estat, però, mai estudiats) sembla indicar l'existència d'un establiment rural de llarga durada, probablement una vil·la.

En un altre sector, a uns 30 metres al nord-oest d'aquestes estructures, s'han trobat les restes d'una terrisseria, de la qual s'ha identificat un forn de planta circular i pilar central (del tipus I/a de Cuomo di Caprio), amb una cambra de foc i un *praeefurnium* de 2,90 metres de llargada; s'associava a unes estructures mal conservades i de finalitat poc clara. A prop i més al nord es varen documentar les restes d'un altre forn, de planta rectangular; tot i que estava molt malmès, possiblement correspon al tipus II/a o II/c de Cuomo di Caprio.

A uns 10 metres a l'est del primer forn es va localitzar un abocador, format per àmfores, tègules, ceràmica comuna i *dolia*. En aquest taller es varen produir quatre formes amforals: Oberaden 74, Pascual 1, Dressel 2-4 i Dressel 7-11. La forma Oberaden 74 té (com hem dit més amunt) una cronologia clarament augustiana, així com la Pascual 1; aquesta darrera apareix tant aquí com al Mas del Catxorro (el cas de la seva hipotètica producció al Mas d'Aragó no és tan clar), a diferència del que sembla que passa al Camp de Tarragona. Creiem que això indica que el "vi ilercavó" s'estava comercialitzant ja en època d'August; tanmateix, és possible que no tingués la mateixa perduració o difusió que el vi tarraconense o el laietà, la qual cosa podria explicar la seva absència en les fonts.²¹

Pel que fa als segells amb què es marcaven aquestes àmfores, s'han trobat diversos testimonis, però tret de dos casos són massa fragmentaris o poc clars (...ATIO, ...I o T i LVI) o no es pot assegurar que siguin d'aquest taller (MEEVI). De tota manera, hi ha dues marques perfectament llegibles, que sens dubte foren les més importants. Destaca, en primer lloc, la marca TIBISI, que s'ha documentat en les formes Pascual 1 (al llavi i al coll), Dressel 2-4 i Dressel 7-11 (al coll). A més de les àmfores, s'ha documentat esporàdicament en *dolia* (Revilla 1995a, 166) i en un fragment de tègula trobat a Tortosa (Genera, Jàrrega 2000, 54-56).

Sempre s'ha considerat que TIBISI correspon a un topònim antic (que evidentment ha generat l'actual de Tivissa); evidentment, el text dels segells està en genitiu, per la qual cosa el nom en nominatiu al qual es refereix ha d'ésser *Tibisus* (o menys probablement, *Tibisius*). Creiem que cal considerar la possibilitat que es tracti d'un antropònim, un suposat *Tibisus* del qual

21. Cal recordar que el vi saguntí tampoc no és esmentat per Plini, mentre que sí que l'esmenta el seu coetani Marcial; el testimoni més conegut és el de Corneli Frontó, autor ja més tardà, de l'època de Marc Aureli, en la segona meitat del segle ii. D'altra banda, les àmfores Dressel 2-4 de producció saguntina s'han documentat arqueològicament a partir de l'època d'August; cf. Aranegui, Mantilla 1987; Aranegui 1992; Aranegui 2004, 206-216.

no hi ha cap paral·lel onomàstic, però que no per això s'ha de descartar. Si realment la marca fa referència a un topònim, seria, com diem, un cas força atípic, i caldria plantejar-se la raó que un nucli de població sencer sigui el que segelli com a tal una àmfora.²² Malgrat tot, coneixem un cas molt interessant (encara que també poc conegut) que reforça la possibilitat que *Tibisus* correspongui a un topònim: és la troballa a Calahorra (la Rioja) d'una suposada àmfora gairebé sencera que s'ha atribuït al tipus Dressel 28²³ amb un segell a la base del coll que presenta el text FIIGGA-LOR, que es pot interpretar com F(iglina) duorum GAL[L]OR(um). Hipotèticament es pot relacionar aquest segell amb diversos topònims antics de la vall mitjana de l'Ebre,²⁴ i no es pot descartar que es produís a la zona de l'antiga *Calagurris* (Beltrán 1987, 59 i 67, fig. 9; Luezas 2000, 18). Cercant un paral·lel amb el cas dels topònims abans al·ludits, *Tibisus* podria ser un nucli menor (probablement un *vicus* o un *pagus*), no pas una *civitas*, de la qual no tenim cap referència antiga, i seria molt interessant plantejar la possibilitat que tant en el cas de la Rioja com en el de Tivissa ens trobéssim davant primitives cooperatives, tal com succeeix amb la producció (aproximadament contemporània del cas que ens ocupa) de sigil·lada gèlica a La Graufesenque. De tota manera, i malgrat la manca de paral·lels, creiem que la teoria de l'antropònim és força més versemblant, encara que, estranyament, no hagi estat plantejada amb anterioritat per cap dels autors que s'han ocupat del tema.

L'altra marca important, coneguda des de fa temps (Tchernia 1979), que es troba en aquesta terrisseria és SEX.DOMITI, en cartel·la rectangular i en el coll de la forma Oberaden 74. Tanmateix, cal recordar que ja hi ha prou dades per afirmar que aquesta marca es va produir també al forn de la Canaleta (Vila-seca, Tarragonès), la qual cosa ens impedeix saber a quin dels dos tallers corresponen els exemplars trobats als llocs abans esmentats, tot i que la també àmplia distribució de la marca TIBISI (possiblement, la successora en el temps de SEX.DOMITI) fa pensar que és probable que, almenys en gran part, siguin del taller de Tivissa.

Del taller de Mas del Catxorro (on es va excavar entre els anys 1987 i 1990) s'ha descobert un tester d'àmfores, en el qual les més abundants eren les de la

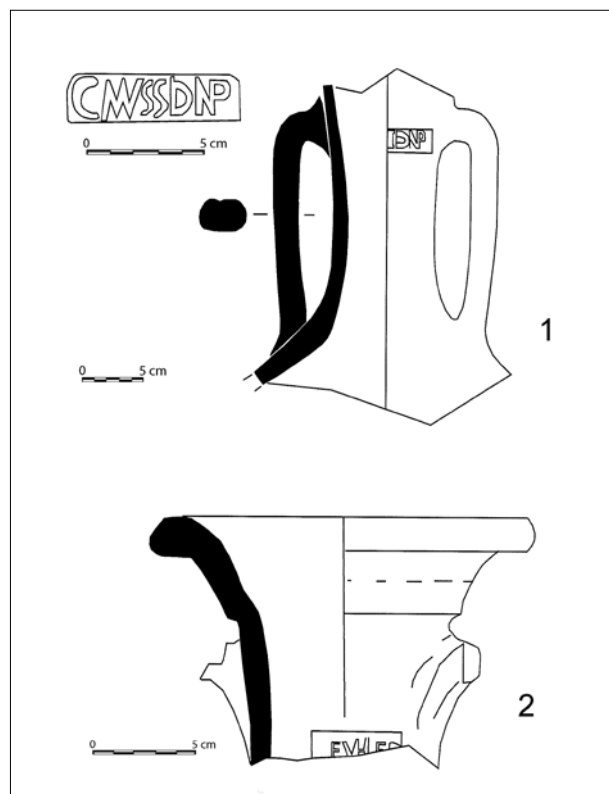

Figura 6. 1. Coll i nanses d'àmfora Pascual 1, amb el segell C. MVSSID. NP, del Mas del Catxorro (Benifallet, Baix Ebre) (segons Izquierdo, 1993b). 2. Vora d'àmfora Dressel 7-11, amb el segell LEVHER, del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Baix Maestrat) (segons Fernández Izquierdo, 1995).

forma Pascual 1; a més, s'han documentat exemplars de la forma Dressel 2-4, i en menor quantitat, Dressel 7-11 i Oberaden 74, que, per les característiques de la pasta (idèntiques a les de la Pascual 1), deuen haver estat produïdes en aquest taller (Izquierdo 1993b). S'han trobat també tres contrapesos de premsa, però tenint en compte la perduració de l'assentament fins a l'antiguitat tardana (Benet *et al.* 1993), i a manca de dades estratigràfiques més evidents, no podem posar-ho en relació amb el període de la producció d'àmfores. D'altra banda, cal tenir en compte que aquest taller, tot i que no s'han localitzat els forns, guarda una evident relació amb una vil·la romana que tingué una important perduració almenys fins al segle VI. A més, cal recordar que se situa al punt on es pot accedir a l'Ebre des de la zona del Pinell de Brai (Terra Alta),

22. Un cas similar podria ser el de les àmfores africanes d'època medioimperial, que presenten la marca COL HAD, corresponent a la *Colonia Hadrumetum*, però en la qual hi ha també el nom d'un personatge, *Fannius Fortunatus*, mentre que les de TIBISI no van acompanyades de cap altre nom.

23. Sabem que el tipus Dressel 28 pròpiament dit és una producció bètica, i en tot cas la troballa de Calahorra hauria de correspondre a la forma Oberaden 74, que és la que es va fer a la *Hispania Citerior*. Tanmateix, el dibuix publicat (que, malgrat el que s'ha dit, correspon solament al coll i al llavi) no pertany a cap dels dos tipus, i dubtem que es tracti d'una àmfora: podria correspondre a una gerra de mida gran.

24. A la vall mitjana de l'Ebre hi ha diversos topònims antics que fan referència a uns *galli* dels quals no coneixem pas l'origen. Aquests topònims són el *pagus gallorum* esmentat en un bronze trobat a la zona del poble actual de Gallur (topònim que evidentment deriva del nom antic); el *flumen Gallicum* (actual riu Gállego); la *mansio de Forum Gallorum* (potser l'actual Gurrea de Gállego), esmentada a l'Itinerari d'Antoní i al *Ravennate*; *Gallicum* (possiblement l'actual Zuera), i *Gallica Flavia* (que tradicionalment es redueix a Fraga).

que potser havia estat ja en època romana un centre vinícol important (Izquierdo 1993b).

Al jaciment de Mas del Catxorro s'ha trobat un coll amb la marca C. MVSSIDI NEP, que té una àmplia distribució a França (golf de Fòs, Rouen, Vaison), i que es troba també al *limes* germànic (Haltern) i Itàlia (Òstia i Roma), a més d'indrets propers, concretament a Tortosa i les illes Columbretes, davant la costa de Castelló (Callender 1965, núm. 399; Miró 1988, 219-220; Revilla 1995a, 172). No obstant això, un sol exemplar dificulta poder afirmar que la terrisseria on es va fer aquesta àmfora sigui precisament el Mas del Catxorro, però el fet d'haver-se documentat també a Tortosa i les Columbretes fa pensar que és possible que el centre productor es trobés a la zona de l'Ebre.

Ja en terres valencianes, al jaciment de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat) s'ha documentat la presència de quatre forns (un de planta ovoide, dos circulars i dos rectangulars) i la producció d'àmfores, especialment de les formes Dressel 2-4 i 7-11, aquesta darrera sembla que en proporcions més grans (Fernández Izquierdo 1995, 212), la qual cosa no deixa d'ésser estranya. S'hi ha trobat un fragment de la forma Dressel 1 que podria ser de producció local, a més d'un important conjunt corresponent a una producció local de la forma Lamboglia 2 que, com hem dit més amunt, a la zona que estudiem s'havia detectat només al Maresme; a més, s'ha documentat la producció en aquest taller d'àmfores de les formes Pascual 1, Oberaden 74 i un tipus que es podria relacionar amb la Tarraconense I (Fernández Izquierdo 2006, 276-282) o potser amb la Haltern 70. S'ha trobat un exemplar de vora i coll de la forma Dressel 7-11 amb un segell que inicialment (Fernández Izquierdo 1995) s'havia llegit LEVHERO, així com un coll de la forma Dressel 2-4 on apareix, més simplificat, el text HERO. Això s'ha volgut relacionar (sense fonament) amb l'*Herennius Optatus* que apareix en segells de règules, que estan distribuïdes al llarg de la Mediterrània occidental (Bermúdez 1998), i del qual tenim un testimoni proper, a la vil·la romana de Barrugat (Bítem, Tortosa), al Baix Ebre (Genera, Pérez Suñé 2002). Tanmateix, una nova lectura (Fernández Izquierdo 2006, 280 i 290-291) interpreta aquest segell com a L.FVL.HERO, en què HERO probablement és l'abreviatura d'un *cognomen*, i es pot relacionar amb altres casos de *tria nomina* que s'han documentat en la fase inicial de la producció de les àmfores de la *Hispania Citerior*. A *Aeclanum* (Itàlia), es va trobar una inscripció precisament d'època d'August que fa referència a un llibert anomenat *Lucius Fulvius Herophilus*, que potser podríem relacionar amb aquest segell, si més no com a paral·lel onomàstic.²⁵ També cal indicar que el segell L.FVL.HERO ha estat iden-

Figura 7. Fragment de vora i coll d'àmfora Dressel 2-4, amb el segell TIBISI, de la vil·la romana de Can Montagut (Marçà, Priorat).

tificat també en una àmfora de la forma Tarraconense I trobada de manera casual sota el mar, al golf de Fòs (França) (Pena 1998, 318, fig. 1.9; Fernández Izquierdo 2006, 290), que ara podem suposar hipotèticament que es devia produir al taller de Mas d'Aragó. Com hem dit abans, en aquest jaciment es feien també (com a Tivissa) àmfores de les formes Pascual 1 i Oberaden 74, cosa que fa pensar que el moment més important de la producció d'aquesta terrisseria és el principat d'August. Probablement, aquest centre era dins el *territorium* de *Dertosa*, un altre motiu pel qual el podem relacionar amb els tallers ebrencs.

Com en el cas del Mas del Catxorro, la terrisseria del Mas d'Aragó (que fou objecte d'excavacions entre els anys 1982 i 1987) es troba sens dubte en l'àmbit d'una vil·la romana, de la qual ha estat descoberta una *natatio* (o potser un gran dipòsit) i un tresoret monetari del segle III, així com altres materials que indiquen una llarga continuïtat fins a l'antiguitat tardana (Borràs 1987-88; Borràs, Selma 1989). La producció d'àmfores s'ha de posar en relació amb la producció vinícol a aquest jaciment, que d'altra banda està allunyat del

25. Sobre els primers *tria nomina* de les àmfores de la *Hispania Citerior*, vegeu Pena 1998. El *Fulvius Herophilus* que esmentem està recollit a l'Année Epigraphique 1997, 0394 i 1998, 0378 (agraïm a la Dra. Diana Gorostidi el seu ajut en aquesta identificació).

mar, per la qual cosa segurament les àmfores devien tenir una exportació (que desconeixem) seguint el camí que obre la rambla de Cervera vers el mar (distant 12 quilòmetres del jaciment), on devia embarcar-se per la zona de Vinaròs, Benicarló o Peníscola.

Malauradament, l'escàs coneixement que tenim sobre el poblament romà al Baix Maestrat ens impedeix aprofundir en aquesta qüestió.

3.2. Cronologia i difusió

La producció d'àmfores de la forma Lamboglia 2 (i potser també Dressel 1) a la terrisseria del Mas d'Aragó permet suposar un inici de la producció d'aquest taller en època tardorepublicana, potser vers mitjan segle I aC. La forma Oberaden 74 produïda als tallers de Tivissa i Mas d'Aragó té una cronologia, com ja s'ha dit abans, clarament augustiana, així com la Pascual 1, tot i que aquesta darrera pot arribar a l'època de Tiberi. En canvi, les formes Dressel 2-4 i 7-11, tot i que apareixen també en època d'August, tenen una més llarga continuïtat en el temps, potser fins a època flàvia. Per tant, no sabem quina perduració podrien haver tingut aquestes terrisseries, si tenen una durada breu o no. Tanmateix, hi ha algun indici, que comentem més avall, relacionat amb la distribució d'aquestes àmfores.

La marca SEX.DOMITI presenta una àmplia difusió a França (Cébezan, Vivies, Enserune, Vaison, Carpentras, Saint-Paulien, Rodès, Héry, Lió, Saint-Roman-en-Gal, Llemotges), a Suïssa (Basilea, Lugano, Nyon) i també al *limes* germànic (Dangstetten, Neuss i Oberaden) (Callender 1965, núm. 1602; Miró 1988, 171; Pascual 1991, 136-139, núm. 216; Revilla 1995a, 166; Gebellí 1998, 226). En un exemplar trobat a Llemotges (França) apareix associada al nom SATVRIO. La seva absència a Itàlia s'explica perfectament pel fet de tractar-se d'una producció d'època d'August, en la qual les àmfores de producció tarraconense s'exporten exclusivament (via Narbona) a la *Gallia* i el *limes*.

El segell TIBISI (present en les formes Pascual 1, Dressel 2-4 i Dressel 7-11) té també una important difusió, ja que es troba a Empúries, Lleida, Mallorca (Can Pujades, terme de Sant Llorenç), Menorca (l'Hospitalet Vell, Manacor), sud de França (Port-la-Nautique, Fos-sur-Mer, Marsella, Saint-Cyr-sur-Mer), Itàlia (Pompeia) i fins i tot Tunísia (Cartago) (Pascual 1991, 145-146, núm. 231; Revilla 1995a, 166; vegeu també la base de dades CEIPAC, <http://ceipac.ub.edu>). El fet que es documenti també a Itàlia i a Tunísia fa pensar que és posterior a la marca SEX.DOMITI, o bé

que perdurà més que aquesta darrera, coincidint en el temps (època julioclaudia) amb les àmfores que transportaven el vi de *Tarraco*.

Val a dir que a Catalunya coneixem un exemplar (fins ara inèdit) de la marca TIBISI en un coll d'àmfora de la forma Dressel 2-4, procedent de la vil·la romana de Can Montagut (Marçà, Priorat), la qual cosa ens indica una difusió d'aquesta marca cap a l'interior, com ho indica també la seva presència a Lleida.²⁶

D'altra banda, l'exemplar d'àmfora de la forma Tarraconense I amb la marca L.FVL.HERO trobat al golf de Fòs fa pensar que també les produccions de Mas d'Aragó degueren exportar-se, tot i que no podem descartar que aquest segell s'utilitzés també en algun altre centre terrisser de qual no tinguem dades.

Per tant, les dades existents ens permeten suposar un origen de la comercialització del vi ilercavó equiparable al de l'àrea laietana, probablement dels darrers decennis abans del canvi d'era, com indiquen tant l'aparició de formes tipològicament antigues (Oberaden 74 i Pascual 1) com la de segells amb *nomina* que semblen també correspondre a aquell període (SEX.DOMITI, C. MVSSIDI NEP, L.FVL.HERO). La distribució itàlica de la marca TIBISI fa pensar que és més moderna que les altres (possiblement, la successora de SEX.DOMITI) i ens permet constatar la continuïtat de l'exportació de vi ilercavó en època julioclaudia, almenys pel que fa al taller de l'Aumedina. No podem saber, per tant, si la producció acaba abans que la de la Laietània o el Camp de Tarragona o bé si segueix un procés paral·lel.

3.3. Els propietaris i la comercialització dels productes

A diferència del que succeeix al Camp de Tarragona (amb l'excepció del forn de la Canaleta), a l'àrea de l'Ebre l'epigrafia amforària ens proporciona dades molt interessants per reconèixer els propietaris i saber quelcom sobre el procés de comercialització del vi. Efectivament, a Tivissa s'ha documentat, en la forma Oberaden 74, la marca SEX.DOMITI, és a dir, uns *duo nomina* típicament itàlics. D'altra banda, s'ha posat en relació amb el taller de Mas del Catxorro la marca amb el text C. MVSSID.NEPOS, en àmfores de la forma Pascual 1 (Izquierdo 1993b), tot i que, com hem dit, no ens sembla suficientment demostrat que aquesta marca correspongui al taller d'àmfores que hi havia en aquest indret, pel simple fet d'haver-se'n trobat un exemplar.²⁷ Aquest segell és prou interessant

26. Agraïm al Sr. Pere Rofes, de Marçà, l'amabilitat d'haver-nos mostrat aquesta peça, que està dipositada al Museu Municipal de Marçà.

27. També al centre agrícola del Morer (Sant Pol de Mar, Maresme), on està documentada sens dubte la producció d'àmfores, hi aparegué un fragment de vora i coll de la forma Pascual 1 amb el segell P.VALER.TVTIC, que segons un recent estudi (Tremoleda 2005) correspon a *P. Valerius Tuticanus*, personatge principal de la ciutat de Verona (Itàlia). Encara que l'àmfora clarament no és itàlica sinó de l'àrea catalana (o potser del sud de la Gàl·lia), la troballa d'un sol exemplar, sense cap tipus de defecte de cocció, no té per què pressuposar que hagués estat produïda al forn del Morer.

per documentar l'interès de determinats aristòcrates itàlics,²⁸ que s'interessen, en un moment donat de l'imperi d'August, per la comercialització del vi de l'est de la *Hispania Citerior*. Si bé es pot discutir quina relació tenien aquests personatges amb el procés productiu, podem pensar que eren els propietaris dels terrenys on es produïa i s'envasà el vi, encara que no es pot descartar que compressin el producte i l'envasessin al seu nom.

En el cas de Tivissa, resulta suggeridor suposar un hipotètic canvi de propietat, que potser va passar de mans del *Sextus Domitius* que esmenten els segells (i que no podem assegurar que sigui el propietari dels terrenys) a les de l'hipotètic *Tibisus*, que donaria nom al *fundus* que ha perdurat en el topònim Tivissa. D'altra banda, cal subratllar la importància del fet que la marca SEX.DOMITI aparegui als *territoria* de dues ciutats diferents, una que podria ser *Dertosa* (o més probablement alguna altra) i *Tarraco*, amb dos centres clarament diferenciats com són els de la Canaleta i Tivissa, per la qual cosa, en el cas d'ésser *Sextus Domitius* el propietari dels terrenys, ens trobaríem davant d'una mostra de multiplicitat de *fundi* d'un mateix propietari, el qual, atesa la cronologia, potser ni tan sols residia a *Hispania*, com en altres casos que ha posat en relleu Pena (1998), i especialment l'*Usulenus Veiento* de *Narbo* (Christol, Plana 1997; Tremoleda 1998) i el *Baebius Tuticanus* de Verona (Tremoleda 2005). La presència del segell SEX.DOMITI en àmfores associables a la forma Dressel 12 trobades a França, de possible procedència catalana en gairebé tots els casos, però potser també d'Itàlia per la presència de materials volcànics en la composició d'una d'elles (Desbat, Schmitt 1998), referma aquesta idea.

Aquesta circumstància, la probable presència de propietaris que resideixin en altres províncies (als quals potser podem sumar el *Fulvius* de Mas d'Aragó), fa pensar que, considerant la cronologia d'aquests segells, aquests personatges devien acaparar terres fora d'Itàlia aprofitant el caos que havien creat les guerres civils, com suggereix Pena (1998, 315). En tot cas, aquest sembla un fenomen que es limità en el temps a l'època d'August. L'absència d'aquests personatges (i dels *nomina* corresponents a ciutadans, tret d'alguna excepció) en la producció posterior, tot i que pot explicar-se també per altres factors, sembla indicar més aviat que aquestes propietats extraprovincials degueren ésser efímeres, i que al cap de poc temps (coincidint amb l'estabilització de l'imperi d'August) devia canviar la titularitat de les terres, que van passar probablement a mans de propietaris més propers, residents possiblement a *Dertosa*, i entre els quals podria haver-hi l'hipotètic *Tibisus* al qual ja ens hem referit.

4. Conclusions

Malgrat les incerteses encara existents (i que potser són encara més abundants que les certes) podem presentar tot un seguit de conclusions que ens permeten plantejar l'estat actual dels coneixements sobre la producció de vi i d'àmfores a les àrees estudiades, així com posar en relleu els problemes interpretatius que encara romanen sobre aquesta producció.

El vi de *Tarraco* ens és conegut per autors fonamentalment de finals del segle I (Plini el Vell, Marcial, Sili Itàlic, Publi Anneu Florus), especialment d'època flàvia, mentre que la producció d'àmfores vinàries correspon a un període anterior, la qual cosa ens planteja la problemàtica de la continuïtat dels recipients amforals.

La qualitat que el vi de *Tarraco* tenia segons Plini en relació amb altres que considerava inferiors (concretament el laietà), encara que ha estat considerat un *topos* literari, probablement té una base real, ja que Plini fou un administrador de la *Hispania Citerior* i la seva obra no té finalitat literària, sinó descriptiva, encara que no sempre és fiable com a font.

En contrast, no coneixem cap esment escrit del vi produït a l'àrea de *Dertosa* i l'Ebre, que ha estat documentat per la troballa de terrisseries que produïen àmfores vinàries. Malgrat això, per la ubicació d'aquests forns podem hipotèticament considerar aquesta producció com a vi ilercavó o de la Ilercavònia, de la mateixa manera que el de la costa central catalana és anomenat "vi laietà" per Plini.

Coneixem diversos assentaments rurals (fonamentalment vil·les) a l'ager de *Tarraco* on apareixen dipòsits de líquids i magatzems de *dolia* que podrien relacionar-se amb la producció vinària; malauradament, la majoria no han estat datats, ni podem estar segurs que, en cas d'estar relacionats amb el procés d'elaboració del vi, corresponguin a una activitat exportadora o d'autobastiment, ni es poden relacionar amb la producció d'àmfores.

Es coneixen diversos jaciments on s'ha documentat la producció d'àmfores (sempre juntament amb altres elements, com *dolia*, *lateres*, tègules i fins i tot antefixes). Algunes d'aquestes bòbiles semblen estar en relació amb vil·les (els Antigons) però d'altres (Mas d'en Corts-les Planes del Roquís, i potser Mas de Goman-dí o la Canaleta) semblen veritables centres terrissers no relacionables amb un nucli habitat concret. Això deixa oberta la problemàtica de la propietat i la gestió d'aquests centres, que tant podrien ésser part d'un *fundus* (la qual cosa implicaria la presència d'un *dominus*) com ésser reflex d'una activitat cooperativa, com es constata en altres centres terrissers (La Graufesenque).

28. Sobre la *gens Mussidia*, cf. Barreda 1999.

Pel que fa a les àmfores vinàries, a l'*ager* de *Tarraco* és dubtosa la presència de produccions de la forma Dressel 1, que en tot cas apareixen bàsicament a l'Alt Camp, on podrien haver-se fabricat, com indiquen les troballes fetes a la zona de Valls. La seva cronologia concreta és desconeguda (bàsicament, segle I aC), així com la seva distribució, que no sembla gaire important. S'ha detectat també una possible producció d'aquesta forma a la terrisseria de Mas d'Aragó, on també es feien àmfores de la forma Lamboglia 2, de les quals desconeixem el contingut.

L'època d'August marca l'eclosió de la producció amforària a la costa catalana. Aquest fenomen es constata als forns de l'àrea de l'Ebre, per la producció de les formes Pascual 1 i Oberaden 74, mentre que a l'*ager* de *Tarraco* sembla només limitada al centre productor de la Canaleta, on es feren també (i sembla que únicament) àmfores de la forma Oberaden 74.

La producció d'àmfores vinàries a l'*ager* de *Tarraco* sembla patir un retard en relació amb la resta de la costa catalana, començant possiblement molt a final de l'època d'August o, ja més probablement, en temps de Tiberi, si no ja en època clàudia. Això es constata per la virtual absència de la forma Pascual 1, ja que es va produir majoritàriament la forma Dressel 2-4 i també (en menor quantitat) la Dressel 7-11. Això coincideix amb el canvi d'orientació dels vins procedents de l'actual Catalunya, que en època augustiana es dirigien sobretot a la Gàl·lia, però que a partir de mitjan segle I dC es dirigiren preferentment cap a Itàlia. Desconeixem la causa d'aquest aparent retard en l'inici de la comercialització (ben segur que no de la producció) dels vins de *Tarraco*, amb l'única excepció de l'esmentat taller de la Canaleta.

La presència de la forma Dressel 7-11 entre les produïdes als tallers de la zona de *Tarraco* i de l'Ebre planteja interrogants molt interessants, com el del seu contingut (dubtosament per a salaons, tenint en compte la localització de les terrisseries), que podria haver estat algun tipus de vi o algun altre element (potser fruita?). Tot i tenir en compte que la Dressel 7-11 és una forma tipològicament poc homogènia, crida l'atenció el fet que (tret d'algun cas localitzat al nord-est de Catalunya) aquesta forma es va produir, a la costa catalana, majoritàriament a la zona de *Tarraco* i de l'Ebre, i que sigui absent a la important àrea productora de la Laietània, la qual cosa es deu sens dubte a alguna raó que se'n escapa.

Els *tria nomina* i *nomina* documentats en les marques (*Sextus Domitius* de Tivissa i la Canaleta, *Caius Mussidius Nepos* de Mas del Catxorro, el L.FVL.HERO –tal vegada *Lucius Fulvius Herophilus*– del Mas d'Aragó), apareixen majoritàriament a la zona de l'Ebre, mentre que no hi són a l'*ager* de *Tarraco* (tret del cas, precoç, de *Sextus Domitius*). Poden correspondre a propietaris o *negotiatores* que acapararen capitals a causa

de les guerres civils. En tot cas, es documenten només en temps d'August (especialment abans del canvi d'era) i desapareixen en l'epigrafia d'època julioclàudia; els noms que apareixen després (*Philodamus*, *Gallicus*, *Silvanus*, *Kato*, el també difícil d'interpretar EVPRA) són els que es documenten exclusivament a l'*ager* de *Tarraco*, i corresponen gairebé amb seguretat a personatges d'origen servil, fet que denota que són els encarregats del procés productiu, però no els propietaris.

Restava encara per determinar la relació entre els propietaris de la terra i la comercialització del vi. En la visió tradicional segons la qual el *dominus* encarregava a personatges subalterns (que podien o no ser d'origen servil) la gestió de les terrisseries (seguint el sistema de *locatio-conductio*, documentat pels papirs d'Oxirinc), no podem descartar el paper que hi poguessin jugar els petits propietaris, així com la possible presència de sistemes cooperatius, suggerits pel poc clar segell TIBISI, que tanmateix podria correspondre també a un *dominus* de *cognomen* fins ara desconegut.

La constatació que la marca SEX.DOMITI correspon tant al forn de la Canaleta (situat a l'*ager Tarracensis*) com al de l'Aumedina (Tivissa, a les terres de l'Ebre) ens planteja uns molt suggestius interrogants sobre el paper de la propietat i la gestió d'aquests tallers, cosa que es podria posar en paral·lel amb les terrisseries laietanes de Can Tintorer i Can Pedrerol de Baix, que també comparteixen les mateixes estampilles.

Desconeixem el moment final i les causes de la desaparició de la producció d'àmfores vinàries, així com l'abast real de l'edicta de Domicià, amb el qual s'han volgut posar en relació. Alguns centres terrissers (Mas d'en Corts-les Planes del Roquís) semblen haver canviat, a final del segle I, el seu repertori productiu, i dedicar-se a fer altres productes (com la sigil·lada hispànica). Tanmateix, cal tenir en compte que això és un fenomen general, que sembla afectar també les àrees productores itàliques, i arqueològicament no podem valorar la possibilitat de la continuïtat del transport en botes de fusta o bocois de cuir, aquests darrers utilitzats des de la més remota antiguitat.

Malgrat el que s'acaba de dir, s'ha constatat la continuïtat d'una producció d'àmfores vinàries de la forma Dressel 2-4, caracteritzades per una major capacitat i per un llavi de perfil marcadament quadrangular. No se n'ha pogut localitzar cap centre productor, tot i que el tipus d'argila suggereix un origen a l'àrea de *Tarraco*. La seva distribució (sembla que no gaire abundant) es localitza a la costa catalana, des del Maresme fins a l'àrea de Tarragona. S'ha pogut datar la seva presència en contextos de la segona meitat del segle II i l'inici del III. Aquesta producció (que es pot posar en paral·lel amb algunes àmfores itàliques d'època medioimperial) és encara poc coneguda, però és un indicatiu de la continuïtat en la producció vinària (i potser també en l'exportació) durant tot el segle II i l'inici del III.

La distribució de les àmfores de la forma Oberaden 74 amb la marca SEX.DOMITI és important a la Gàl·lia, com correspon a les produccions de la costa catalana d'època d'August. La difusió de la marca TIBISI, tot i ésser també present a França, està ja més dirigida cap a Itàlia, com es constata per a la resta de produccions de la costa catalana (singularment les laietanes), i permet documentar la continuïtat de la producció amforal i vinària de les terres de l'Ebre al llarg del segle I.

La pràctica absència de segells en les àmfores de l'àrea de *Tarraco* dificulta enormement el coneixement de la seva exportació. Malgrat això, per les seves característiques físiques, se'ls poden atribuir algunes àmfores de la zona Dressel 2-4 trobades a Cartagena, així com potser algunes de les documentades a l'anomenada "segona muralla d'àmfores" de *Carthago*. Possiblement podem pensar en una distribució vers el sud, a la qual corresponen tant les troballes de *Carthago* com les de *Carthago Nova*. Resta per documentar la seva presència a Itàlia, tot i que resulta força probable, tant si la contrastem amb la d'altres produccions de la costa catalana com si tenim en compte que el seu esment per part de Plini i Marcial ho fa força probable.

Bibliografia

- ADSERIAS, M.; RAMÓN, E. 2008. "La vil·la romana del Vilar (Valls, Alt Camp)", a: REMOLÀ, J. A. (coord.). *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*, Tarragona, 191-204.
- ALFÖLDY, G. 1975. *Die römischen Inschriften von Tarraco*. Berlín. 2 vol.
- 1991. *Tarraco*. Forum, 8. Tarragona.
- AMAR, G.; LIOU, B. 1984. "Les estampilles sur amphores du golfe de Fos". *Archaeonautica*, 4. París, 145-211.
- ARANEGUI, C. 1992. "Testimonios del vino saguntino, entre otras cuestiones". *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*. Tarragona, 35-43.
- 2004. *Sagunto, oppidum, emporio y municipio romano*. Barcelona.
- ARANEGUI, C.; MANTILLA, A. 1987. "Las ánforas Dr. 2-4 de Sagunto". *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona, 100-104.
- ARTHUR, P. 1987. "Precisazioni su di una forma anforica medio-imperiale dalla Campania". *1er Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Monografies badalonines, 9. Badalona, 401-406.
- BARREDA, A. 1999. "La gens Mussidia en las ánforas Pascual 1". *2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona, 332-340.
- BELTRÁN, M. 1970. *Las ánforas romanas en España*. Saragossa.
- 1987. "El comercio del vino antiguo en el valle del Ebro". *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona, 51-74.
- BENCIVENGA, C. 1987. "Sulla diffusione delle anfore tardo-imperiali in Campania: il complesso di Gricignano (Caserta)". *1er Col·loqui d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Monografies badalonines, 9. Badalona, 395-401.
- BENET, C. et al. 1993. "La premsa de la vil·la romana del Mas del Catxorro (Benifallet, Baix Ebre)". *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*. Barcelona, 111-116.
- BERGE, A. 1990. "Les marques sur amphores Pascual 1 de Port-La-Nautique". *Cahiers d'Archéologie Subaquatique*, 9. París, 131-201.
- BORGES, M. 1968-70. "Los hallazgos arqueológicos submarinos ingresados en el Museo Arqueológico de Tarragona". *Boletín Arqueológico*. Tarragona, 8 i fig. 1 i 2.
- BERMÚDEZ, A. 1998. "Producción latericia y comercio a media distancia en época romana. Un ejemplo en el Mediterráneo noroccidental: Lucius Herennius Optatus, Marcus y Castor, officinatores". *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior: homenatge a Josep Estrada i Garriga. Ítaca: Quaderns Catalans de Cultura Clàssica, any 1998. Annexos 1*. Barcelona, 115-123.
- BERMÚDEZ, A.; MASSÓ, M. J. 1984-1985. "El horno cerámico del 'Barranc de la Premsa Cremada' (Botarell, Tarragona)". *Butlletí Arqueològic, època V*, 1984-1985, 6-7. Tarragona, 63-106.
- BERNI, P.; CARRERAS, C. 2001. "El circuit comercial de *Barcino*: reflexions al voltant de les marques amfòriques". *Faventia*, 23/1. Cerdanyola del Vallès, Bellaterra, 103-129.
- BORRÀS, C. 1987-88. "Avance de las excavaciones en la villa romana del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 13. Castelló, 379-397.
- BORRÀS, C.; SELMA, S. 1989. "El centro de producción cerámico de Mas d'Aragó. Un complejo industrial alfarero ibero-romano". *Actas del XIX Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa, 672.
- BRU, M.; POCIÑA, C. A. 2004. *Memoria de la intervención arqueológica a la vil·la de la Canaleta (Vila-seca, Tarragonès)*. Memòria dipositada a la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya.
- BUXÓ, R.; TREMOLEDA, J. 2002. *Platja de Fenals (Lloret de Mar, la Selva): una indústria terrissera d'època romana a la Costa Brava*. Lloret de Mar.

- BRUN, J.-P. 2003. *Le vin et l'huile dans la Méditerranée antique*. París.
- CAPDEVILA, R.; MASSÓ, M. J. 1976-77. "Trabajos de salvamento en la villa romana de Els Antigons". *Boletín Arqueológico*, època IV, 133-140. Tarragona, 312-313.
- CAPDEVILA, R.; MASSÓ, M. J. 1978. "Trabajos de salvamento en la villa romana de Els Antigons". *Informació Arqueològica*, núm. 26, gener-abril de 1978. Barcelona, 33.
- CALLENDER, M. H. 1965. *Roman Amphorae*. Londres.
- CARRERAS, M. 1945. "Los hallazgos arqueológicos de Pórpuras (Reus)". *Boletín arqueológico*. Època IV, 1-2. Tarragona, 82-91.
- CARRERAS, M. 1948. "Las instalaciones agrícolas-industriales ibero-romanas de Pórpuras". *Boletín arqueológico*, època IV, 23-24. Tarragona, 65-70.
- CARRETÉ, J. M.; KEAY, S.; MILLETT, M. 1995. "A Roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990". *Journal of Roman Archaeology*. Supplementary series, 15. Ann Arbor, Michigan.
- CASTELLANO, A. 1986. "La inscripción votiva romana del Turó de Sant Gervasi". *Memòria 1984*. Barcelona: Servei del Patrimoni Arquitectònic. Diputació de Barcelona, 148-150.
- CHRISTOL, M.; PLANA, R. 1997. "Els 'negotiatores' de Narbona i el vi català". *Faventia*, 19, fasc. 2. Cerdanyola del Vallès, Bellaterra, 75-95.
- COLL, R.; JÁRREGA, R. 1986. *Troballes submarines a Vilassar de Mar. Estudi del material amfòric*. Les nostres arrels, 19. Premià de Mar.
- COLL, R.; JÁRREGA, R. 1993. "Ánforas itálicas de época tardorromana en Hispania. Los hallazgos del Palmar Hotel (Premià de Mar, Barcelona)". *Archivo Español de Arqueología*, 66. Madrid, 310-323.
- COMAS, M.; MARTÍN, A.; MATAMOROS, D.; MIRÓ, J. 1998. "Un tipus d'àmfora Dressel 1 de producció laietana". *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispània Citerior: homenatge a Josep Estrada i Garriga. Ítaca: Quaderns catalans de Cultura Clàssica*, any 1998. Annexos 1. Barcelona, 149-161.
- CORSI-SCIALLANO, M.; LIOU, B. 1985. *Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4*. Archaeonautica, 5. París, 1985.
- DELATTRE, A.-L. 1906. "Un second mur à amphores découvert à Carthage". *Bulletin de la Société Archéologique de Sousse*, 4, 33-48.
- DANNELL, G. B. 2002. "Law and Practice: further thoughts on the organization of the potteries at la Graufesenque", a: GENIN, M.; VENRHET, A. (ed.). *Céramiques de la Graufesenque et autres productions d'époque romaine. Nouvelles recherches. Hommages à Bettina Hoffmann*. Montagnac, 211-242.
- DESBAT, A.; SCHMITT, A. 1998. "Un nouveau type d'amphore de Tarraconaise avec la marque SEX. DOMITI". *SFECAG. Actes du Congrès d'Istres*. Marsella, 349-355.
- DUPRÉ, X. 1994. *L'arc romà de Berà (Hispania Citerior)*. Barcelona.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. 1995. "Una producción de ánforas de base plana en los hornos romanos del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Castellón)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16. Castelló, 211-219.
- 2006. "Aproximación a la villa romana de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Castellón): producción cerámica del alfar". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 25. Castelló, 271-300.
- FREED, J. 1998. "Stamped Tarraconensian Dressel 2-4 Amphoras at Carthage". *2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona, 350-356.
- GARCÍA VARGAS, E. 1998. *La producción de ánforas en la bahía de Cádiz en época romana (siglos II a.C.-IV d.C)*. Écija.
- GARCÍA, J.; GURRI, E. 1996. "Les imitacions laietanes d'àmfores itàliques a la zona central de la comarca del Maresme en època tardorepublicana". *Hispània i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI. Girona, 397-424.
- GARCIA, M.; POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. 1997. "Un context ceràmic d'inicis del segle II dC a Tàrraco (Hispania Tarraconensis)". *Pyrenae*, 28. Barcelona, 179-209.
- GEBELLÍ, P. 1996. "Un nou centre productor d'àmfores al Camp de Tarragona. El forn de la Canaleta i el segell Philodamus (Vila-seca, Tarragonès)". *Butlletí Arqueològic*, època V, 18. Tarragona, 69-96.
- 1998. "Les exportacions amfòriques del Camp de Tarragona al Sud-Est de França". *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà, 223-230.
- 2007. *El Roquís (Reus, Baix Camp). Una bòbila romana a l'ager de Tàrraco. Poblament rural, producció ceràmica i comerç a les nostres contrades en època romana*. Reus.
- GENERA, M. 1992. *L'Ebre final: del paleolític al món romà*. Centre d'Estudis Dertosencs, 37. Tortosa.
- 1998. "Anàlisi dels trets diferencials dels models d'ocupació i transformació del territori durant l'època romana a l'Ebre final: Dertosa i el seu entorn". *Citerior*, 2. *L'arqueologia del territori. Anàlisi dels models d'ocupació i transformació del medi a l'antiguitat a la Catalunya meridional i àrees lindants*. Tarragona, 203-230.
- GENERA, M.; JÁRREGA, R. 2000. "Elements epigràfics sobre instrumenta domestica procedents de Dertosa

- (Tortosa, Baix Ebre)". *Faventia*, 22/1. Cerdanyola del Vallès, Bellaterra, 49-57.
- GENERA, M.; PÉREZ SUÑÉ, J. M. 2002. "Una marca de Lucius Herennius Optatus a Barrugat (Tortosa)". *Cornucopia 9. Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, IV. Múrcia, 87-94.
- GISBERT, J. A. 1998. "Àmfores i vi al *territorium* de *Dianium* (Dénia). Dades per a la sistematització de la producció amforal al País Valencià". *2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona, 383-417.
- GURRERA, F.; GALLEMÍ, F. 1994. "El jaciment de Can Soleret (Mataró, el Maresme). Un límit de propietat privada en època romana". *Laietania*, 9. Mataró, 161-180.
- HESNARD, A. 1980. "Un dépôt augustéen d'amphores à La Longarina, Ostie". *The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History. Memoirs of the American Academy in Rome*, XXXVI. Roma, 141-156 i lám. I-VII.
- IZQUIERDO, P. 1993a. "Derelict Berà II, Creixell". *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*. Barcelona, 268.
- 1993b. "Un nou centre productor d'àmfores a la vall de l'Ebre: el Mas del Catxorro de Benifaller". *Homenatge a Miquel Tarradell*. Barcelona, 753-765.
- JACOB, P. 1985. "Le rôle de la ville dans la formation des peuples ibériques". *Mélanges de la Casa de Velázquez*, XXI. París, 19-56.
- JÁRREGA, R. 1995. "Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi tarraconense". *Revista Arqueològica de Ponent*, 5. Lleida, 179-194.
- 1996. "Poblamiento rural y producción anfórica en el *territorium* de *Tarraco* (Hispania Citerior)". *Journal of Roman Archaeology*, 9. Ann Arbor, Michigan, 471-483.
- 1998. "La producció amforal romana del Camp de Tarragona. Estat de la qüestió". *2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona, 430-437.
- 2000. "La intervenció política de Juli Cèsar a les comarques de l'Ebre". *XL Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, Morella*, vol. I. Castelló, 69-80.
- 2002. "Nuevos datos sobre la producción anfórica y el vino de *Tarraco*". *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offertes à Bernard Liou* (RIVET, L.; SCIALLANO, M., ed.). Col. "Archéologie et Histoire Romaine", 8. Montagnac, 429-444.
- 2003. "Les ceràmiques romanes de la vil·la de Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)". *Butlletí Arqueològic, època V*, 25. Tarragona, 107-170.
- JUAN TOVAR, L. C. 1984. "Los alfares de cerámica sigillata en la península Ibérica". *Revista de Arqueología*, 44. Madrid, 32-45.
- LAFUENTE, A. 1992. "La producció de la ceràmica ibèrica del taller de Fontscaldes (Valls, Alt Camp)". *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana*. Barcelona, 47-77.
- LIU, B. 1987. "L'exportation du vin de Tarraconaise d'après les épaves". *I Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona, 271-284.
- LÓPEZ, A. 1989. "Nota preliminar sobre la producción anfórica de Darró, Vilanova i la Geltrú (Barcelona)". *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de Lezoux*. Marsella, 109-122.
- 1993. "Los talleres anfóricos de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona). Noticia de su hallazgo". *Empúries*, 48-50. Vol. II. Barcelona 1986-1989. Barcelona, 64-76.
- LÓPEZ, A.; BATISTA, R.; ZUCHITELLO, M. 1987. "La producción vitivinícola de la Tarraconense, algunos ejemplos sintomáticos". *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona, 319-325.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, J. 1990. "La época romana en Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona)". *Espacio, tiempo y forma, S. I. Prehistoria y Arqueología*. T. 3. Madrid, 203-254.
- LÓPEZ, A.; FIERRO, X.; CAIXAL, A.; CASTELLANO, A. 1992. *La primera Vilanova*. Vilanova i la Geltrú.
- LUEZAS, R. A. 2000. "Testimonios arqueológicos en torno a la vid y el vino en la Rioja: épocas romana y medieval". *Berceo*, 138. Logroño, 7-37.
- MARTÍN I MENÉNDEZ, A.; GARCÍA, J. 2007. "La vall de Cabrera de Mar. Focus inicials de la producció vitivinícola de la Laietània". *Pottery workshops and agricultural productions. Studies on the rural world in the Roman period*, 2. Girona, 69-82.
- MASSÓ, J. 1998. "Dades sobre la producció d'àmfores de vi romanes en el sector occidental del Camp de Tarragona". *2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona, 283-288.
- MASSÓ, J. 2001. "El forn de ceràmica de la Llosa i el seu context arqueològic territorial". *La vil·la romana de la Llosa. 10 anys d'investigació arqueològica*. Cambrils, 83-88.
- MIRAVALL, R. 2004. *Tortosa. La ciutat pas a pas*. Tortosa.
- MIRÓ, J. 1982. "Les marques C. MVSSIDI NEPOTIS i PHILODAMVS i la producció d'àmfores Dressel 28 i Dressel 7-11 a Catalunya". *Pyrenae*, 17-18. Barcelona, 335-342.

- 1985. “Les fonts escrites i el vi del ‘Conventus Tarraconensis’”. *Pyrenae*, 21. Barcelona, 105-112.
- 1987. “*Vi català a França (segle I aC-I dC), una síntesi preliminar*”. *El vi a l'antiguitat. Economia producció i comerç al Mediterrani occidental. I. Monografies Badalonines*, 9. Badalona, 249-68.
- 1988. *La producción de ánforas romanas en Cataluña. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a. C.-I d. C.)*. BAR. International series, 473. Oxford.
- [Morè] 1997. *El jaciment romà del Morè. Sant Pol de Mar, Maresme*. Excavacions arqueològiques a Catalunya, 13. Barcelona.
- NIETO, X.; RAURICH, X. 1998. “El transport naval de vi de la Tarraconense”. *2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona, 113-137.
- NOGUERA, J. 1998. “L'evolució del poblament a la Foia de Móra (Ribera d'Ebre, Tarragona) des del Bronze Final fins a l'època romana”. *Citerior*, 2. *L'arqueologia del territori. Anàlisi dels models d'ocupació i transformació del medi a l'antiguitat a la Catalunya meridional i àrees lindants*. Tarragona, 97-127.
- 1999. “Estudi diacrònic de la Cubeta de Móra (Ribera d'Ebre, Tarragona) des d'època tardorepublicana a l'antiguitat tardana”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20. Castelló, 267-286.
- NOLLA, J. M. 1974. “Las ánforas romanas de Ampurias”. *Ampurias*, 36. Barcelona, 147-197.
- NOLLA, J. M.; PADRÓ, J.; SANMARTÍ, E. 1980. “Exploració preliminar del forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre)”. *Cypsela III*. Girona, 193-218.
- OLESTI, O. 1995. *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.). Estudi d'Arqueomorfologia i Història*. Mataró.
- OTIÑA, P. 2005. *La vil·la romana dels Munts (Altafulla). Excavacions de Pedro Manuel Berges Soriano*. Biblioteca Tarraco d'Arqueologia, Fundació Privada Liber, 1. Tarragona.
- PADRÓS, P. 1998. “Can Peixau. Un centre productor d'àmfores al territorium de Baetulo”, *2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona, 185-192.
- PALET, J. M.; POU, J.; REVILLA, V. 1993. “La villa del Vilarenc (Calafell) i el poblament romà a l'àrea del Penedès”. *Homenatge a Miquel Tàrradell*. Barcelona, 723-751.
- PALLARÈS, R.; GRACIA, F.; MIRÓ, J. 1987-1988. “Una aportació al coneixement de la producció anfòrica romana en Tarragona. El horno de l'Aumedina, Tivissa (Ribera d'Ebre)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 13. Castelló, 275-290.
- PALLARÈS, R.; GRACIA, F.; MUNILLA, G. 1996. “El desarrollo del comercio del vino en el curso inferior del Ebro entre los siglos IV a. C. y III d. C”. *I Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona, 17-31.
- PALLEJÀ, LL. 1994. *Excavacions al Velòdrom. Un centre terrisser d'època romana (Mont-roig del Camp, Baix Camp)*. Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, 12. Barcelona.
- PASCUAL, R. 1991. “Índex d'estampilles sobre àmfores catalanes”. *Cuadernos de Arqueología*, 5. Barcelona.
- PENA, M. J. 1998. “Productores y comerciantes de vino layetano”. *2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona, 305-318.
- PEREIRA, G. 1987. “El edicto de Domiciano sobre el vino y la economía política romana en el Alto Imperio”. *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona, 349-365.
- PÉREZ BONET, M. A. 1996. “El tráfico marítimo en el puerto de Carthago-Nova: las ánforas romanas”. *Cuadernos de Arqueología Marítima*, 4. Cartagena, 39-55.
- PÉREZ MARTÍN, W. 1982. “Derelictes de Roda de Barà”. *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona, 345.
- 2007. *Troballes arqueològiques al litoral tarragoní. Dotze anys d'arqueologia subaquàtica (1968-1980)*. Tarragona.
- PONS, J. 1994. *Territori i societat romana a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.
- PREVOSTI, M.; CLARIANA, J. F. 1987. “El taller de ánforas de Torre Llauder: nuevas aportaciones”. *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*. Badalona, 199-210.
- REMOLÀ, J. A. 1997. “Ánfora vinaria”, a: ARCE, J. (ed.). *Hispania romana. Desde tierra de conquista a provincia del Imperio*. Milà, 351.
- REVILLA, V. 1993. *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*. Barcelona.
- 1994. “El alfar romano de Tomoví. Producción anfòrica y agricultura en el área de Tarraco”. *Butlletí Arqueològic*, època V, 16. Tarragona, 111-128.
- 1995a. *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C. - III d.C.)*. Barcelona.
- 1995b. “Producción artesanal, viticultura y propiedad rural en la Hispania Tarraconense”. *Gerión*, 13. Madrid, 305-338.
- 2002. “El vi de Tàrraco durant el principat: elits urbanes i imatges de la producció”. *Citerior*, 3. *Contactes i relacions comercials entre la Catalunya*

- medirional i els pobles mediterranis durant l'Antiguitat*. Tarragona, 173-207.
- 2007. “Production céramique, systèmes agraires et peuplement dans le territoire de Tarraco”. *Pottery workshops and agricultural productions. Studies on the rural world in the Roman period*, 2. Girona, 83-113.
 - REVILLA, V.; MIRET, M. 1995. El poblament romà al litoral central de Catalunya. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16. Castelló, 189-210.
 - SANZ, M. 1975. “Hallazgos romanos en Reus”. *Boletín Arqueológico*, època IV, 129-132. Tarragona, 112-115.
 - SCIALLANO, M.; SIBELLA, P. 1991. *Amphores, comment les identifier?* Ais de Provença.
 - SERRA VILARÓ, J. 1932. *Excavaciones en Tarragona*. Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades. Madrid.
 - TCHERNIA, A. 1971. “Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire”. *Archivo Español de Arqueología*, 44. Madrid, 38-85.
 - 1979. “L'atelier d'amphores de Tivissa et la marque ‘SEX.Domiti’”. *Mélanges offerts à Jacques Heurgon*. Roma, 973-979.
 - 1986. *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*. Roma.
 - TCHERNIA, A.; BRUN, J.-P. 1999. *Le vin romain antique*. Grenoble.
 - TCHERNIA, A.; Zevi, F. 1974. “Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie”. *Recherches sur les amphores romaines*. Roma, 35-67.
 - TREMOLEDA, J. 1995. “Anàlisi de l'organització dels tallers locals de ceràmica a les comarques gironines”. *Ceràmica comuna romana d'època alto-imperial a la península Ibèrica. Estat de la qüestió*. Monografies Emporitanes, VIII. Empúries, 75-91.
 - 1998. “PVBLIS VSVLENVS VEIENTO, un magistrat narbonès amb propietats al nord de la Tarraconense”. *Comerç i vies de comunicació: 1000 a. C.-700 d. C.: XI Col·loqui Internacional d'arqueologia de Puigcerdà*, 31 d'octubre i 1 de novembre de 1997. Puigcerdà, 231-242.
 - 2000. *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña (época augustea y altoimperial)*. BAR International series, 835. Oxford.
 - 2005. “Un nou inversor itàlic en la viticultura de la Tarraconensis: Publi Baebi Tuticà”. *Pyrenae*. Barcelona, 115-140.
 - VILASECA, A. 1994. *Creixell. “La Clota”, un assentament romà*. Creixell.
 - VILASECA, A.; CARILLA, A. 1998. “L'assentament romà de la Clota, Creixell, Tarragonès. El poblament rural al nord-est del Tarragonès en context de canvi d'era”. *Citerior* 2. Tarragona, 189-201.
 - VILASECA, A.; ADIEGO, P. 1998-99. “El centre de producció ceràmic de les Planes del Roquís (Reus, Baix Camp)”. *Tribuna d'Arqueologia 1998-1999*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 259-276.
 - VILASECA, A.; ADIEGO, P. 2000. “El centre de producció ceràmica de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp)”. *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital romana*. Tarragona, 275-284.
 - VILASECA, A.; ADIEGO, P. 2002. “El centre de producció ceràmic de les Planes del Roquís, Reus (Baix Camp)”. *Citerior*, 3. *Contactes i relacions comercials entre la Catalunya medirional i els pobles mediterranis durant l'Antiguitat*. Tarragona, 209-230.
 - Zevi, F. 1966. “Appunti sulle anfore romane. La tavola tipologica del Dressel”. *Archeologia Classica*, XVIII. Roma, 208-247.